

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԼՅ

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1874

ՆՈՅՆԵՐԵՐ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՆԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱՌԹԻՒՆ
ԲԱԺԱՅՈՒԹԻՒՆ
ԿԵՐՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ
Ի ՅԷԼԱՅԱՆ ՄԻԱԾ ՄԱՀՈՒԱՆ ՕՐՈՐԴ ՄԱՐԻ Յ. ՏԱՅԵԱՆ
ՀԱՂԱԳԱՆ
ԸՅԻՆ ԸՅԻՆ
ԱՐՈՒՐԻ ՄԴ ԵՐԵՎԱՆԸ

ՉՄԻՒԹԻՒՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԻՏԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Մ Ա Մ Ո Ւ Ն

Դ. ՏԱՐԻ 1874 ՆՈՅԵՄԲԵՐ

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ*

Լիվիոս՝ այս մատենագիրներուն պէս մի քանի թերութիւններ ունի, բայց ընդհանրապէս ինքնին իբրեւ առանձին մի դաս պէտք է նկատել զանի. մեզի ծանօթ պատմագիրներուն մէջ չկայ մի պատմագիր որ անոր չափ ճշմարտութեան անտարբեր երեցած լինի: Ա՛րեւի թէ հոգ տարեր է միայն իր գրքին նկարչական մասին և հայրենեացը սլա-տուոյն: Միւս կողմէ՝ դրականութեան բոլոր շարքին մէջ չենք կրնար դնել այսչափ լաւ յօրինուած մի վատ բան. յետին ծայր կենդանի և շնորհալի է պատմութեանը նկարական կողմը: Գրեթէ հրաշալի է ռազմաբան զւարթամբութիւնը և շքեղախալ խօսից առատութիւնը: Իր

միտքը մի հող է որ երբէք չտպաւիր, աղբիւր մի է որ կարծես թէ երբէք չծորիւր : Յորդառատ կ'վայթի, այլ սակայն ամենեւին սպառման նշան չտար : Հաւանօրէն՝ միշտ թարմ, միշտ անուշ, միշտ յստակ, միշտ դիւրասահ լեզուի և մտածութեանց այս յորդու թիւնն էր որ քննաբաններն այնքան վէճի առիթ ընծայող այս բացատրութիւնն անոր յարմարեցուն, *Lactea ubertas* :

Լիվիոսի բոլոր արժանիքն ու թերութիւններն իր աղբին բնաւորութեան զոյնը կ'առնուն : Ինք իսկ և իսկ հռոմայեցի մատենադիր մի էր . վէս քաղաքայի մի հասարակապետութեան որ իրապէս աղատուութիւնը կորուսեր էր, այլ սակայն ձեւերը դեռ ևս կ'սպահէր — իրօք միահեծան մի իշխանի հպատակն, բայց ըստ իր կարծեաց նա աշխարհի տիրապետաց մէկ էր, իր լծին ներքեւ ունենալով հարիւրաւոր թաղաւորներ, և իր վերէն միայն աստուածներ : Հետևապէս՝ Լիվիոս՝ նախկին ժամանակաց վրայ կ'նայէր այնպիսի զգացումներով որ բոլորովին տարբեր էին բնապէս իրեն ժամանակակից յունաց տաճած զգացումներէն, որ առ յաղայն համայն հռոմէական պետութեան զրապետ մարդոց մէջ ընդհանուր դարձան : Այնպատէր՝ նա անցեալն յօժարաւոր զմայլումով՝ չէ թէ անոր համար որ ներկային հետ հակապատկետ կ'ընծայէր, այլ վառն դի ներկային առաջնորդներ էր : Անցելոյն կը դիմէր՝ չէ թէ վէս յիշատակներու մէջ աղպոյն արդի ապականութեան նշանները սքօղելու, այլ աղպոյն փառաց յառաջադէմ շաւիղը դժելու : Իբաւ է որ հին դարուց համար իր ունեցած ակնածութիւնն իր վրայ այն մի քանի տպաւորութիւններն յառաջբերին որով արդէն տարբեր ճամբով անոնց ենթակայ գտնուողներն զգածուեր էին : Լիվիոս փոքր ինչ ասոնց ծայրայեղութիւնը, ծածկաբանութիւնն, և՛ ի բարոյ յակնին՝ խոստումնայ համար յօժարամտութիւն ունի : Սակայն այս մասին իսկ մի տարբերութիւն կ'նշմարենք : Անոնք յափշտակութեամբ կ'խօսին հայրենասիրութեան և աղատութեան վրայ վերացական կերպով, մինչդեռ նա չկարծեր որ հռոմէն զատ մի ուրիշ երկիր սիրոյ արժանի լինի, և եռանդաղին կ'սիրէ աղատութիւնը՝ չէ թէ իբրեւ աղատութիւն, այլ իբրեւ հռոմէական հիմնարկութեանց յարակից մաս եւ զող աղատութիւն :

Աեսարայ սրտերազմաց հակիրճ և վայելուչ նկարագիրներուն վրայ շատ բան ըսելիք չկայ : Զինուորական տեղեկագրերու համար աննման օրինակներ են, բայց չեն սլատմութիւններ և չեն կրնար այդ պահանջումն ունենալ :

Հին քննաբաններն՝ Սալլուստոսի Լիվիոսի կարող կ'գասեն . և անտարակոյս այս հեղինակին զործոց մեզի հառած մի փոքր մասն իր տաղանդին վրայ մի մեծ գաղափար տալու սահմանուած է : Բայց իր ոճը շատ ախորժեղի չէ . և իր ամենէն մեծ գործն , Վտալինայի դաւադրութեան նկարագիրը , աւելի մի կուսակցութեան հնարիմաստ պարտաւորելու գրոշմն ունի , քան թէ մի պատմութեան : Տարօրէն հակաբանութիւններով է , որ անմեկնելի մնալով՝ հարկաւ կատկածներ կ'որդուեն պատմութեան տուղութեանը մասին : Իրաւ է որ՝ այժմ մի շատ մոռցուած պարագաներ թերեւ իր ժամանակակից մարդոց յայտնի էին , և հետեւապէս մեզի կատկածելի և մոլթ երեցած մասերն ակներև կ'ցուցնէին : Բայց մի մեծ պատմաբան պարտաւոր է յիշել որ հեռաւոր տերուհոյներու համար , այնպիսի մարդոց համար կ'զրէ որ կարող պիտի լինին նշմարել յայտնի հակառակութիւններ և զանոնք համաձայնելու միջոցները չպիտի ունենան . Միայն իր հնարագիտութեան շնորհիւ կարող ենք Սալլուստոսի արժանահաւատութիւնը սնդել : Բայց ըստ ինքեան այս նշանաւոր դաւին վրայ իր ժամանակակից պատմիչներէն մեզի հասած տեղեկութիւնը նոյն առարկութեան ենթակայ է , և բանիքուն մարդոց կողմէ՝ նոյն թերահաւատութեամբ կ'կարգացուի : Ամէն ինչ միակողմանի է : Մի պատասխան հառած չէ՝ մինչև մեր օրերը : Սակայն՝ ամբաստաններու յայտարարութեան նայելով՝ ամբաստանեալն անպարտութեան իրաւունք ստացած կ'երևի : Այսպատմեն մեզ թէ Վատիլինա Աեստեան մի կուսանի հետ գաւադրեց և իր հարազատ որդին սպաննեց : Իր տունն խաղամոլներու և անաւակներու զուբ մ'էր : Մի պատանի չէր կարող իր տանը սեմէն ներս մտնել առանց իր հարստութիւնն ու համբաւը վտանգի դնելու : Եւ սակայն այս մարդն էր որու հետ Վիկտորն կ'փափաքէր մըցել հասարակապետութեան առաջին պաշտօնին համար , և զոր նա նկարագրեց՝ գաւադրութեան աղէտալի վախճանէն ետեւ՝ իբրև մի կատարեալ կեղծաւոր , որ զինքն անդամ պատրեր էր , և՛ մեծ հնարագիտութեամբ՝ մի լաւ քաղաքացիի և մի լաւ բարեկամի դերք խաղացեր էր : Այսպատմեն մեզ թէ այս դաւաճանութիւնն յետին աստիճան չարահայտ էր և յուսահատական , և զերթէ նոյն պահուն կ'յաւելուն թէ ժողովրդեան մի մասն և մի շատ աղանաւակներ անոր նպատաւոր էին , թէ Հռոմի ամենէն ճոխ քաղաքացիներն ամէն ստացուածոց աւարառութեան եռանդաղին կ'փափաքէին , և իր բարձրադոյն պաշտօնականներն ամէն կարգ ու կանոնի կործանումը կ'ուղէին , թէ ասպաղուցուած կատկածներ կային որ Նրէ-

սոս, Աեսար, և Լանտոլոս նոյն տարուան ընտրեալ Տիւպատոսներէն մին, միախորհուրդ որոշեր էին տապալելու այն Տիւմարիութիւններն որոց պարտաւոր էին իրենց վայելած բարձրագոյն սլատիները, և մի ընդհանուր անիշխանութիւն հաստատելու: Այսպիսով թէ այս ամէն իրողութեանց տեղեակ մի կառավարութիւն կ'հանդուրժէր որ դաւաճանն, որու աստիճանը, քանքարն ու արիւթիւնն զինք չափազանց վտանգաւոր կ'իյայուցանէին, Հռոմէն անարգել հեռանայ: Այսպիսով թէ սարուկներ ու ըմբիշներ պատրաստ էին քաղաքացւոց դէմ զինուորելու: Սակայն կ'տեսնենք որ Ատիլիինա դուռը դուռը իր բանակը ստուարացնելու համար եկող սարուկները կ'մտնէր, որպէս զի չկարծուի թէ ինչպէս նոյն ինք Սալլուստոս կ'յայտնէ, անոնց դասն քաղաքացւոց դատին հետ կ'զուգորդէ: Աւերջապէս՝ կ'պատմուի թէ սլաշտօնատարն՝ որու համար ընդհանրապէս կ'ըլէին թէ իր ամէն կարգի քաղաքացիներն մեծ կործանումէ և կոտորածէ սպասած էր, այնչափ ժողովրդեան անհաճոյ երեցաւ իր վարմունքով, որ իր սլաշտօնավարութենէ ետք՝ զլալի նախատինք մը, և ապա մի ծանր սլատիժ կրեց:

Սալլուստոս կ'ըսէ մեզ ինչ որ արդարեւ Աիկերոնի նամակներն և ճառերն ըստ բառականին կ'հաստատեն՝ թէ մի քանի մարդիկ դաւադրութեան նողկալի և դժնեայ մասերն պարզապէս կառավարութեան կողմէն հնարուած բաներ կ'համարէին, որպէս զի իր անսահմանադրական սնորհնութիւններն արդարացին է. կ'խոստովանինք որ մենք ևս այս կարծիքն ունինք: Անտարակոյս մի հզօր կուսակցութիւն կար որ կ'փափաքէր կառավարութիւնը փոփոխել: Արք Պոմպէոս բանակին հրամանատարութիւնը կ'վարէր՝ չէին կարող իրենց խորհուրդն 'ի զօրժ դնել մինչև որ զօրութիւնն 'ի հարկին՝ զօրութեամբ վանելու միջոցները չարտադատէին: Այսպիսի բաներ Հռոմի խռովութեանց մէջ սովորաբար կ'տեսնուէին: Դաւադիրներու դէմ եղած միւս ամբաստանութիւններն այնչափ հակասական և անհաւանական են, որ անոնց բնաւ հաւատ չենք ընծայեր . . . :

Արդարեւ՝ լատին պատմագրաց մէջ՝ Տուկիդոս ամենէ մեծն էր: Իսկու է որ իր ոճն ոչ միայն ինքնին անուղիղ, այլև մի քանի նկատմամբ՝ պատմական շարադրութեանց աղբամար է: Ներգործութիւն ազդելու սէրն անդր քան չափաւորութիւն կ'տանի: Մի գեղեցիկ պատմութիւն գեղեցկապէս կ'արտաբերէ. բայց չէ կարող պարզապէս պատմել մի պարզ պատմութիւն: Այլուզէ նա, մինչև որ ամէն յուզմունք

իր ներդրածութիւնը կ'կորուսէ : Թուկիդիդէս, ինչպէս որ արդէն դիտեցինք, անդարդ յստակութեամբ և լրացի ճամառօտութեամբ կը պատմէ սովորական գործողութիւններ : Իր նկարելու մեծ կարողութիւնն այնպիսի դիպաց համար կ'վերապահէ որոյ ամենէն մանր պարզաներն ուշադրաւ են : Շէնքին պարզութիւնն մի նոր փայլ կ'յառելու անդամանդին : Տակիտոսի մէջ այնպէս հատուածներ կան որ գեր 'ի վեր են Թուկիդիդէսի ամենէն ընտիր հատուածներէն, բայց անոնք նոյն ճարտարութեամբ բացատրուած և յղկուած չեն : Շատ աւելի սքանչելի են երբ ամբողջ գործէն քաղուին քան երբ իրենց տեղն երևին և նախընթաց ու հետևորդ մասերուն հետ կարգադրուին :

Բնաւորութեան նկարագրի մասին Տակիտոս պատմադրաց մէջ անհման է, և ողբերգականեւ ու վիպասանեւ մէջ անդամ շատ քիչ գերազանցող ունի : Բնաւորութեան նկարագիր ըսելով՝ լաւ և վատ հանդամանաց մի երդիծական ցուցակներու յօրինումն և անոնց ներքե հանձարել մարդկան անուններ գնելը չենք խմանար : Զիպ մի հեղինակ որ Տակիտոսին չափ ճարտարութեամբ կատարած լինի այս բանս, բայց այս չէ իր յատուկ փառքը : Այն ամէն անձինքն որ իր գործոց մէջ մի մեծ տեղ կ'բռնեն, բնաւորութեան այնպիսի մի անձնականութիւն ունին որ կարծես թէ իրենց բոլոր խօսից և ընթացից մի յատուկ դրոշմ կ'ընծայեն : Ալոսիոս, Կէրօն, Օթոն, Երկու Ադրիպինս ներն հրաշակերաններ են : Բայց Տիբերիոս քան զամէն ճարտարահիւս հրաշալիք մ'է : Պատմագիրն մեզ ծանօթացընելու ձեռնարկեց չափազանց մի խաւարային և անթափանցելի մարդ — մի մարդ որու ճշմարիտ տրամաբարութիւնն շինովի առաքինութեան բաղմանիւձիւ ծալքի մէջ ընդ երկար ամփոփուած մնաց, և որու գործոց վրայ մի զարմանալի քօղ կ'ձգէին իր երիտասարդութեան կեղծաւորութիւնն և ալեոր հասակին առանձնութիւնը : Պարտէր նա բռնաւորին սեթեթ յատկութիւններն 'ի լոյս ածել որպէս զի տկներե երևին և կարող լինինք տեսնել ծածկոյթն և ասոր ծածկած մոլութիւնները : Պարտէր նա յոյսանել թէ ինչպէս հետզհետէ հասարակապետութեան առաջին պաշտօնեայն, վիճաբանութեան ազատօրէն մամուլիցող մի ձեռնկոյտի անդամ, իր ազնուական աստիճանակիյներուն հետ դաշնակցող մի աղէտական՝ միասնական սուլթանի փոխուեցաւ, պարտէր նա նկարագրել արիւթեան, ինքնիշխանութեան, խորունկ քաղաքականութեան կողմէ երևելի հանդիսացող մի բնաւորութիւն, պարտէր նա ձեռութեան և մտաւրուտ մահուան աստիճանական ներդրածութիւնը նշանա-

կել այս մարդուն վրայ որ զօրութեան և տկարութեան տարօրինակ խառնուրդ մ'էր. սպասէր նա ցոյց տալ աշխարհի ծեր վեհապետն՝ որ թէև մի կերպ մանկութեան մէջ ընկնելով՝ արտակեղ յօժարութիւններու և վայրենի ընթացից ենթակայ կ'դնուէր, սակայն երբէք իր անաչառ և սուր իմացականութիւնը չէր փնտռած, այլ իր զօրութեան տկարանալը կ'զգար, անխորհուրդ հեշտասիրութեամբ կ'տաղ-նապէր, բայց դարձեալ մինչև վերջն ամենէն սրտաւ գիտօրն, ամենէն հնարագէտ կեղծաւորն և ամենէն ահռելի իշխանը մնաց. յետին ծայր դժուարին էր այս սրտիկը նկարագրել, և սակայն Տակիտոս զրեթէ կատարելապէս յաջողեցաւ:

Այսպէս պատմութիւն գրելու համար պէտք եղած տաղանդն մի մեծ թատրերգուի տաղանդին հետ շատ նմանութիւն ունի: Մի միայն յայտնի զանազանութիւն կայ: Թատրերգուն կ'ստեղծէ, պատմադիրն միայն կ'յարգարէ: Գործադրութեան կերպին մէջ չէ տարբերութիւնն այլ յղացման ձևին մէջ: Շէքսպիր իր երևակայութեան մէջ ունեցած մի օրինակի կ'հետեւի. Տակիտոս արտաքուստ արուած մի օրինակի: Տիրերիոսի մօտ Համէլէսն է ինչ որ է Լաօքուն Ռուպլյաքի Նիւթոնին մօտ:

Տակիտոս իր արուեստին այս մասին մէջ արդարև ոչ հաւասար ունի և ոչ երկրորդ հին պատմադրաց մէջ: Թէև Հերոդոտոս մի թատերական ձևով գրեց, սակայն թատերական հանճար քիչ ունէր: Ստէպ իր դործածած տրամախոսական սրտմութեան աշխոյժ և շարժում կ'ընծայէ, բայց լիովին նշանակական չէ: Քսենոֆոն կ'ախորժի իր ընթերցողներուն երկար բարակ ըսելու թէ ինչ կարծիք ունի այն անձերու վրայ որոց արկածները կ'պատմէ: Բայց նա չցուցնէր անոնց իր մարդիկն որպէս զի ինքնին դասեն զանոնք: Լիվիոսի գիւցազուններն, ճշմարիտ կամ երևակայական, քան ամէնքն անհամարաւորներ են, ի բայ առեալ Պլուտարքոսի գիւցազունները: Արդարև՝ այս մասին Պլուտարքոսի եղանակն կ'յիշեցնէ մեզ Եւրոպայի այն պանդոկներուն խոհարարութիւնն, անկիւնացի ուղևորներու սարսափ տուող բանն, որ է մի աննկարագրելի արդանակ շարունակ ստնին մէջ կ'եռացնեն, և այս արդանակն սեղանի եկած ամէն կերակուրներու մէջ անխտիր կ'եղջնեն: Թուկիդիդէս՝ թէև շատ հեռուէն՝ Տակիտոսէն վերջը կ'զայ: Իր Պերիկլէսն, իր Նիկիան, իր Ալէսին, իր Բրաքիտասն յաջողութեամբ նկարագրուած են: Այս պատկերներուն ուրուագիծը սուղ, զոյնն աւելտ է, բայց ընդհանուր կերպարանն և բացատրութիւնն որոշ:

Տօն Քիչօտի գրատան քահանային պէս՝ տաղաուկ զգալու կ'սկսինք մի առ մի զիրքերը վար առնելով՝ ուրոյն ուրոյն դասաբննու թիւն ընել, և աւելի արամադիր ենք անոնց վրայ միահամուռ վճիռ մ'արձակել : Հեաւապէս՝ փոխանակ արդի զանազան սլատմողբաց թերու թիւններն ու արժանիքը նշանակելու, պիտի ցոյց տանք թէ՛ իր կէտերու մէջ իրենց նախորդներէն դեր 'ի վերջ են և իր կէտերու մէջ անյաջող դասն :

Ստուգիւ այժմեան սլատմիչներն՝ մէկ կերպով՝ աւելի ճշմարտութեան յարեցան քան մի շատ յոյն և հռոմայեցի մատենագիրներ : Իւրենց սլատմողութիւնն աւելի հետաքրքրաշարժ ընելու համար պէտք չեն զգար նկարագրութիւններ, խօսակցութիւններ, յորդորակներ մէջ բերելու, որ միայն իրենց յատուկ երեւոյթութեան մէջ գոյութիւն ունին : Այս վերանորոգութիւնն աստիճանաբար մօտ գտաւ : Եւրոպայի նոր աղիւթու մէջ սլատմութիւնն սկսաւ ինչպէս որ յունաց մէջ սկսեր էր վիպագրութիւնը : Ֆրոստար մեր Հերոգոստոն եղաւ : Իտալիան առ Եւրոպան էր ինչ որ Աթէնք էր առ Յունաստան : Ռուսի Իտալիոյ մէջ՝ սլատմողութեան աւելի ճշգրիտ և առնական մի ձև մտաւ կանուխիկ : Մարիավէլի և Վիգիարդինի՝ Լիվիոսի և Տուկիդիդէսի հետեւութեամբ, ճաւեր յորինեցին իրենց սլատմական անձերուն համար : Բայց երբ Լօրէնցօի և Լէօնի դարն ոգևորող գասական խանգս փոքր առ փոքր զաղրեցաւ՝ այս անհեթեթ սովորութիւնն 'ի բաց ձգուեցաւ : Ֆրանսայի մէջ՝ ինչպէս որ կ'երևի, տակաւին այս ձևը փոքր 'ի շատէ կ'շարունակուի : Մեր երկիրն՝ եթէ՛ մի մատենագիր այսպիսի փորձ փորձէ՛ ծաղու և արհամարհանաց կ'ենթարկուի : Թէ՛ արգելք վերջին երկու դարերու սլատմողիւրներն աւելի ճշմարտութիւններ կ'խօսին քան թէ հիններն՝ թերևս կատարածելի երևի, բայց այս ստոյգ է որ անոնք աւելի քիչ ստույթիւններ կ'արտայայտեն :

Պատմութեան փիլիսոփայութեան մէջ՝ նորերն շատ աւելի առաջ անցան քան հին սլատմողիւրներն : Արդարեւ՝ զարմանալի չէ որ յոյներն ու հռոմայեցիք կատարութեան գիտութիւնը, կամ ուրիշ որ և է փորձական գիտութիւն մշակած չլինին, ինչպէս որ մշակուեցան մեր ժամանակները, վասն զի ընդհանրապէս փորձառական գիտութիւնները յառաջադիմութեան վիճակի մէջ են : Ասոնք լաւ ևս հասկանալի եղան եօթնևտասներորդ քան վեցտասներորդ դարուն մէջ, ու թևատանեւորող քան եօթնևտասներորդ դարուն մէջ : Բայց այս անընդհատ կատարելութիւնն, ուսման այս բնական մշակութիւնը չէ միայն սլատմաւոր մատենագիրներու անբաւ զերազանցութեան : Տարբերութիւնը չէ

Թէ աստիճանի այլ տեսակի տարբերութիւն մ'է : Ոչ միայն նոր սկզբունքներ դասուեցան , այլև նոր կարողութիւններ՝ ըստ երևոյթին՝ ճշմանցան : Չէ թէ մարդկային իմացականութիւնն մի ժամանակ քիչ յառաջադիմութիւն բրաւ և ուրիշ մի ժամանակ շատ հեռու գնաց , այլ մի ժամանակ մնայուն վիճակի մէջ ընկած և մի ուրիշ ժամանակ յարատեւ յառաջացած պիտի լինի : Ճաշակի և երևակայութեան , ածի շնորհալի վայելչութեան , համոզման արհեստի , հասարակային դուրծոց շքեղութեան կողմէ՝ հիները գէթ մեզի հաւասար էին : Մեզի պէս ուղիղ կ'բանադատէին անոնք այնպիսի նիւթերու վրայ որ պարզ աղտոյցոյ կ'սպահանջէին , բայց բարոյական դիտութեանց մէջ հազիւ ուրեմն յառաջադիմութիւն մ'ըրին : Քրիստոսի թուականէն առաջ հինգերորդ դարուն մէջ անցած երկար միջոցին , և անկից ետք՝ հինգերորդ դարուն՝ դոյնն ինչ յառաջադիմութիւն տեղի ունեցաւ : Սոկրատէսի ժամանակէն մինչև հիւսիսային արշաւանաց ժամանակ՝ բոլոր փիլիսոփայից դերբնական գիւտերն՝ կարե որութեան կողմէ՝ կարելի չէ բաղձ դատել եղիտաբեթ թաղուհւոյն ժամանակէն սկսեալ ամէն յիսուն տարին եղած գիւտերուն հետ : Բնաւ մի ապացոյց չկայ կարծելու որ կառավարութեան , օրէնսդրութեան , և քաղաքական անտեսութեան սկզբունքն աւելի լաւ հասկըցուած էին Օդոստոս Աեսարայ օրովն քան Պերիկլէսի օրովը : Մեր բնիկ երկրին մէջ՝ վաճառականութեան և իւրաւադիտութեան լուրջ դադափարներն՝ մի սերունդի կենդանութեան ժամանակ իսկ , ընդ ազօտ նշմարուեր , համարձակօրէն տարածուեր , պաշտպանուեր , գրութեան վերածուեր և 'ի վերջէ՝ ամէն կուսակցութեան լրջամիտ մարդոց կողմէ ընդունուեր են , օրէնսդրական ժողովներու մէջ իրբև վկայութիւն յիշուեր , և օրինաց ու դաշնադրութեանց մէջ տարրացեր են :

Այս փոփոխութիւնն ի՞նչ բանի վերադրել պէտք է : Անտարակոյս՝ ըստ մասին տպադրութեան դիւտին — մի դիւտ որով ոչ միայն ամենուրեք դիտութիւնը ծաւալեցաւ , այլ՝ ինչպէս որ սրգէն գիտեցինք , բանադատութեան մէջ այնպիսի մի ճշգրտութիւն բերաւ՝ որ անյայտ էր հին ժողովրդոց , որոց մէջ տեղեկութիւններն մեծ մասամբ՝ բերանացի կ'աւանդուէին : Արածենք թէ նուազ բացայայտ բայց աւելի զօրաւոր մի ուրիշ սլասմաւ կար :

Պիպի շարունակութիւն :

ԹՂԹԱԿՅՈՒԹԻՒՆ

Սիրեցեալ Վարդ ,

Այն Շահնուրի վերջի նամակը բոլորովին մոռցնել տուա ինձի քսելիքներս , և իմ գրութեան ամեն նիւթերն ու առարկայք բոլորովին բարձի թողի մնացին . վասն զի Ա. Մարտի թղթակիցը շատ լաւ , շատ ճիշտ , շատ արդար դատեր էր աղղային վիճակը , շատ լաւ նկարարներ էր պաշտօնաւորաց և անպաշտօնից յանձնապատասխանութիւնը , լրացրաց մեծազոյն մասին կարծեցեալ փաստաբանական դերը : Թէ որ ինք պակասութիւն մը ունեցեր էր , ըստ իս՝ հոն էր որ իր հակառակորդներուն քով վեհապետութեան , մարդկութեան , իղճի , փափկութեան կայծ նշմարելու յոյս մը մաքէն անցուցեր է , և այս աններելի է իմացականութիւն ունեցող մարդու համար :

Այո , աններելի հ և իցէ բանական մարդու , ինչչառի որ բարձր գրից մշտալ դատի , յուսալ թէ առանց սկզբանց մարդիկ , որ պաշտօն են ստանձներ , զրպարտել ստել ճշմարտութիւնը ամեն վայրկեան խեղաթիւրել , կրնան թողուլ անարդ շահերն ու կրքերը որոց նուրաժ են իրենց սիրտն և հոգին , և զալ միաբանիլ անոնց հետ որ խղճի , բարոյականի և սկզբանց կը ծառայեն :

Բայց ասոնք ՚ի բաց և հեռու վտարելէն վերջը , պէտք չէ թողուլ առանց խրատելու զանոնք որ բարի կամք և փափար ունին աղղին ծառայելու և օգտակար ըլլալու , և թէ որ պակասութիւն մը ունին՝ հոն է որ ժամանակէն առաջ զործի կը ձեռնարկեն , փոխանակ սպասելու որ իրենք հասունան , մտքերնին ուռճանայ , մօրուքնին թաւանայ , ընդունին ուսմունքը յառաջանայ , ուղեղին տրամաբանական կարողութիւնները հաւասարակշիւութիւն գտնեն , իրենց զրաժը՝ կամ աւելի լաւն ըսելով՝ իրենց թարգմանածն իրենք հասկնան . այո , փոխանակ սպասելու կը զրեն երբ պէտք է ունին և ընթեռնուն : Ա՛ռաջ օրինակը , մո ձեռքը նոր հրատարակութիւն մը Արեւիկայ անուանեալ , խմբագրութեամբ Մանուելի Բարունակի Խմբիճեան , Տօթթէօն փառիկի բժշկական ճեմարանի :

Իր յառաջաբանէն կը հասկըցուի թէ այս պատուական երիտասարդը հասարակաց օգուտը փնտռողներէն մին է, բայց երբ առջի երեսին մէջ «Երջանկութիւնը՝ մարդոյս ամեն բաղձանացն և դործոցը նպատակն է, և ամենն ալ անոր հասնելու կ'ընկրկին» կ'ըսէ, սովորական խելքերու անհասկանալի բան մը ըսած ըլլալը յայտնի կ'ընէ, և այնպէս կը թուի թէ ինք քննիչ և նկրտիչ իրարու կը խառնէ: Եւ այսպէս իր հանգէսը՝ փոխանակ ազգային օգտին յառաջադիմութեան գործիք մը ըլլալով՝ յետոս ընկրկման գործիք մը կրնայ համարուիլ, վասն զի լեզուին դահճիճ կը դառնայ, աւելի լաւ էր ամենեւին չգրե՛լ քան թէ ըսել «Ակաթօքը զֆօռֆու արշաւելու ատեն»: Անշուշտ թէ որ դիտարար թէ ֆօռֆուի վրայ գրուած «գիրը Հայ ականջներու ինչչափ անախորժ, ինչչափ քստմեծի է, չէր գնէր: Դոյնապէս նոյն էջերուն մէջ Եուսէ քաղաք՝ փոխանակ Յուդայի երկիր ըսելու, Սեդրոն դետ՝ փոխանակ Աեդրոնի հեղեղատ ըսելու, Էֆէզ և Էֆէզիէնք՝ փոխանակ Եփեսոս և Եփեսացիք ըսելու, մեզի անախորժ և ծանրալուր եկաւ:

Տօթթէօն Իմփիւճեան՝ որ պարսկա՛ն վերնագրով երկայն յօդուած մը գրած էր իւր Ալեկէային մէջ, այս վերոյիշեալ անտեղութիւնքը գրեւէն դատ՝ այնպիսի սխալներ կը գրէ, կամ այնպիսի խառնակ և հարեանցի կերպով կը թարգմանէ որ սլաւոնութեան տեղեկութիւն ունեցողը հազիւ թէ քիչ մը բան կը հասկընայ, այն ալ գուշակելով շատ անգամ: Երբ «Փարիզի մէջ 1846 թուականին 1862 հոդի ղլխատուեցան» կ'ըսէ, անշուշտ, դու Վրոյր, որ Փարիզ 1846ին այս կոտորածը չտեսար, կրնաս երեւակայել թէ 1793ին պէտք է ընկրկիլ այս կոտորածը զսնելու համար: Երիտասարդութիւնը զարմանալի մտածութիւններ ունի, խմբադիր Տօթթէօնը վերջերը կ'ըսէ. «Այս յօդուածնիս կրնայ ըլլալ զգալի դաս մը, միտարարական մը ամեն անոնց որք ընտուսնիքի տէր են . . .»: Այս վերջի տողերն ալ անհանգուրժելի են, վասն զի իւր յօդուածն ոչ միայն դաս չէ, ոչ միայն միտարարական չէ ընտանիքի տէր եղողին, այլ զառանցանք մի է ողբերու արժանի. պէտք է ինք զիմնայ թէ մեր զաւակները, որ գպրոց կ'երթան, ընդհանուր սլաւոնութեան դաս կ'առնեն, երբ իր յօդուածը կարգան պիտի շփոթին զրողին տղիտութենէն և պիտի չկարենան զուշակել թէ Վարդուտ Աստար՝ Գայիոս Աստար, Օմառ՝ Էօմէր, Թաւմուլան՝ Լէնկթիւմուր, Թիւ՝ Տիւրոս, Մետք թաղաւոր Սիւրիւս՝ Պարսից թաղաւոր Աիւրոս պիտի ըլլան. պիտի չկարենան օրոշել որ Ոլիւսթ և Օդոստոս (որ հեղինակը մերթ այսպէս և մերթ այնպէս կը գրէ) մի և նոյն

անձն է : Չգրուցէ որ մեզի 'ի պատասխան թէ դադղիականին հետեւութեամբ յատուկ անուններն այդպէս անփոփոխ պահեն արդարաւնայի է , ոչ , թէ որ այդ անունները 1,200-1,500 տարի առաջ մեր հայրերը գործածած չըլլային և նոր անուններ ըլլային , այդպիսի պատասխան մը կարելի էր լսել ըլլալ . բայց այնչափ դուրսիւնք , Աստուածաշունչի թարգմանութիւն և Խորենացիի աշխարհագիր՝ այդպիսի տառադարձութիւն մը անկարելի կ'ընեն : Իսկ հեղինակին վերջաբանը , տիեզերական պատմութեան տեսութեան մը վերջը , ուր երևելի մարդիկ և դէպք յիշեցնելու վերջը «մեր ազգն ալ իր ազդասէրներն ունեցած է» ըսելով , Յարութիւն Սըվաճեանի՝ Մեղուի խմբագրին վարուց պատմագրութիւնը խոստանալը՝ մեզի զարմանք պատճառեց , վասն զի Յ. Սըվաճեան մեր բարեկամն էր , լաւ և գեղեցիկ յատկութիւններ ունէր , իր կենագրութիւնը լսել մեզի շատ հաճելի է , բայց դժուարին կ'երևի ընդհանուր պատմութեան հսկայական արկածից և անձանց քով զնա տեղաւորել , և այնպէս կարծենք թէ Սըվաճեան ինք թէ որ հիմա գլուխը գերեզմանէն վեր առնէր , Տօքթէօս Իւթիւճիւեանին ձեռքէն կը բռնէր կ'արդիւնէր իր յիշատակութիւնն ընելէն դոնէ առ ժամանակ մը , մինչև որ Ալեկէային հեղինակը Հայ լեզուի սովորէր , և այդ պատմական տեսութիւնը մոռցուէր , որպէս զի Աեսարներու , Աղէքսանդրներու , Լէոնիթիմուրներու , Նափօսլէօններու , Արիստոտէլներու մեծամեծ ստուերներու մէջ իր պզտի անձը չկորսուէր :

Սըվաճեանին անձն արհամարհել՝ մեր վերի տողերն ալ կը ցուցնեն թէ մեր մտքէն չանցնիր , մանաւանդ թէ չենք ալ մոռնար , երբեմն Վերոյրից գրութիւնքն Եղումին վրայ՝ ուր սրտատեսութեամբ կը նշմարէիր թէ Եղիպտոսի հարուածներուն նման , պիծակներու տարախ մը Հայ ազգին գլուխը կ'ըստարանար : Մեղուէն վերջը պիծակ :

Սըվաճեան այն երկտասարդներէն էր ազգին մէջ , որ բաւական տաղանդ զգալով յինքն , կ'ուզէր սլանալ և բարձրանալ , և կարծէր թէ կամենալ կարենալ կը նշանակէ . ուստի իր մտաւորական տաղանդը հարստացնելէն որ աւելի գիւրին էր , քսակն ուղեց հարստացնել , և այս սոսկալի պատերազմին մէջ զոհ ընկաւ : Երբ ինք՝ Մեղուի քանի մը տարի երեսի վրայ կը թողուր՝ ածուխի , աղիւսի , հանքի ետեւէ պտրտելով՝ լեռները չափելով , արեւուն շողին , ձիւնին , սառին հետ կ'ընկնէր կ'երնէր , օրասպահիկը հաղիւ . հայ թայթելով , յոյսն իրեն նեցուկ ունենալով , անդին հետզհետէ իրեն խմբագրական դասինները

նախանձորդներ կը ծնէին, և երբ ժանդոտած զրիչը ձեռք առաւ և աստաբէզ նետուեցաւ, դաշտը բոլորովին փոխուած գտաւ. Վրդրի նախատեսեալ պիծակները կը վխտային, կը բզդային, և ինք զարմանալով կը տեսնէր՝ թէ ինչպէս ինք երբեմն հռչակաւորն իր խայթոցով՝ զրեթէ անտարբեր եղած էր ժողովրդեան: Այն ատեն իրեն յիշեցը նողներ եղան անցեալը՝ ուր իւր բարեկամաց խորհուրդներն զանց առնելով՝ յախուռն յարձակումներ ընելն սովորութիւն ըրած էր, թեթեւ դատմունքով բարի անուններ արատաւորել չէր զոռչացեր: Քանի անգամայն ատեն զանձն ՚ի չքմեղը հանելով, խեղճ երիտասարդը «բայց ես, կ'ըսէր, երբէք իմ զրիչս կաշառքող չեմ աղտոտած ասոնց պէս. երբէք իմ համոզմանս դեմ արդարութիւնը չեմ վիրաւորած. կարելի է սխալած ըլլամ կը խոտովանիմ, բայց ազգին օգտին դեմ ճշմարտութիւնը չեմ խեղաթիւրած և խղճմանս մարտը ես»: Բայց այս այսպէս ըլլալուն հաւատալով, կարելի է արդեօք, պէտք է արդեօք մարդ՝ երբ ձեռքը հաստատուն ապացոյց չունի, թեթեւ խորհրդածուծեամբ և երեւթեան դատելով առնուլ զրիչը, զինք մը որ սլաք մ'է այսօր, մուրճ մի է վաղը, իժի խայթոց մ'է միւս օր, կործանէ սլաքիւ մը, վիրաւորէ սիրտ մը, թունաւորէ համբաւ մը, և ասոնք ամենքն այնպիսի անհոգ զուարթութեամբ որ կրնայ մոռցնել տալ վայրկեան մը արդարութիւնը նաև մարդուն որ խեղճ ունի: Առնունք արդարութեան նմարը ձեռքերնիս, կենանք երկու դերեզմանի մէջ ՚ի սոհամանդլուիս յախտենական կենաց, հոն ուր կուսակցութիւնք կը վերջանան, կիւրքերը կ'անհետան, և դառնանք տեսները Սըվաճեան՝ որ իւր Մեղրիս խայթոցով զինեալ կը յարձակի ընդդէմ սոխտութեան, ընդդէմ բռնաւորութեան, ընդդէմ նախապաշարմանց, ընդդէմ ապօրինաւորութեան, ընդդէմ անիրաւութեան, և նոյն օր զիմացը կը դնէ, կ'աթոզիկոս, պատրիարք, ամիրայ, առաջնորդ, ժողովրդապետ, եկեղեցական և աշխարհական, բան մը չխնայեր, կը կոխէ կ'անցնի, չէ որ իւր նոյաւակին պիտի դիմէ. և հոն իւր ճամբուն վրայ կը դանէ եկեղեցական մը, վարդապետ մը, կրօնական ժողովոյ անգամ մը, որ լուռ մունջ կեցած կը գիտէ այս երիտասարդութեան դահալէժ ընթացքը, որուն՝ ոչ տարիքը, ոչ դիրքը, ոչ բնութեան ըջութիւնն և ոչ ալեաց փորձաւորութիւնը չեն ներեր ընթացակից ըլլալ, և ահա կուրի կ'ըսկի, երիտասարդ խմբագիրը կ'ըջէ հարուած հարուածի վրայ կը խոցոտէ, կը վիրաւորէ ծեր եկեղեցականն իւր համբաւոյն, իւր առաքինութեան, իւր ուղղութեան և իւր անխղճեաց:

սիրութեան մէջ, ցուցնելով զանի դաւադիր և թշնամի աղղային յառաջագիմութեան : Բայց զիտելու բանը հոն է որ կուր միակողմանի է, որովհետեւ Սեթեան Յովհաննէս վարդապետ, վասն զի պէտք է իւր անունը տալ, որ բիրտաւ մի է թշնամի հարուածոց, լուռ անզղայ արձան ոչ կը խօսի, ոչ կը դիմէ և ոչ կը սպասասխանէ, ոչ ժողովրդոց օտարանալը, երիտասարդաց ատելութիւնը՝ իր անձին դէմ ակնարկուած թիւնքը զինքը չեն խախտեր որ բան մը, բառ մը արտասանէ : Եւ այս մարդը՝ որ իբրեւ յառաջագիմութեան թշնամի կը դատափեսուէր, մէկը չէր յիշեր, չէր զրուցեր թէ երբեմն արդարութեան համար, ամիրայի մը վրէժխնդրութեան գործիք ըլլալ չուզելուն համար, ինք մի միայնակ ստորադրութիւնը զլանալով՝ զրուցելուն համար թէ՛ «Չեմ կրնար դատաւարսութեան վճիռ մը ստորադրել առանց ամբաստանեալ մը մտիկ ընելու» յանձնառու եղած էր աքսոր երթալ. ոչ ոք չէր դիտած թէ մեծամեծ անձանց հրաւիրանաց և քամահանաց նոյն անտարբերութեամբ կը տանէր. ոչ ոք չէր տեսած թէ իւր սրբազան պաշտօնին մէջ անդուլ և հաստատուն եռանդ միշտ պահելովը և ինքզինքին խիստ ըլլալով իր ստորակարգելոց պակասութեանց միշտ ներող և զանցառու կ'ըլլար. ոչ ոք չէր նշմարած թէ սարգ, համեստ և պարկեշտ կենաց մէջ ոչ հարստութեամբ, ոչ ճոխութեամբ, ոչ աստիճանի բարձրութեամբ չէր հետամտեր այս մարդը, և՛ որ առելի զարմանալին է՝ հետամտից ալ անմեղադիր և ներողամիտ կ'ըլլար. ինչո՞ւ երկայնաբանեմ, 90ը անցած իւր բոլոր հարստութիւնը Հայերէն լեզուի գրեթէ ամբողջ զրքատուն մը միայն ունենալն եղեր էր և եղբորորդի մը, որոց մէկը կրակը լափեց մոխիր ըրաւ, միւսը մահը յափշտակեց հող ըրաւ. խեղճ ալեւորը, որ անտրտունջ համբերեր էր ամեն հարուածներու, այս երկու վերջին հարուածոց թէպէտ դարձեալ անտրտունջ համբերեց և Աստուածային նախախնամութեան սիրով երկրպագեց, բայց ալ զլուխը տկարացաւ և մահուանէն տարի մը առաջ զաւամեցաւ : Իւր փառաց օրն իւր թաղման օրն եղաւ և իւր գերեզմանն այն եկեղեցին՝ ուր ինք այնչափ տարիներ 'ի խորոց սրտէ կը հնչեցնէր 'ի շինութիւն հաւատացեցոց սրբազան բառերը՝ «Տէր, սիրեցի զվայելչութիւն տան քոյ» : Երիտասարդ եպիսկոպոս մը ծեր եպիսկոպոսին դամբանականը խօսեցաւ. «Բուզիւրանալ ինի եկեղեցւոյն մէջ, նորա աղքատութիւնը ներբողեց, ինչպէս տարին չըրացած ուրիշ երիտասարդ եպիսկոպոս մը Խասդիւղ, երիտասարդ Արվաճեանին զաղաղին վրայ նոյն աղքատութեան վիճակը սկիսի ցուցնէր, իբրեւ արիտուր անոնց որ աղղին զրական զի-

նուր կը գառնան և անոր բարոյական պատնէշներուն վրայ կը մեռնին երիտասարդ : Այս երկու դերեզմանին մէջ կեցած ի՞նչ կը մնայ զրույեղ մտածող մարդու , եթէ ոչ Լամարթիւնի խորհրդածութիւնը . «Թէ որ հակառակորդք զիրար խորաքննին ծանչէին , իրքան պատառմունք , իր չափ թշնամութիւնք և քանի՜ կոտորածք պակաս կ'ըլլային աշխարհիս վրայ : »

Բայց Սըլաճեանին կենսոյ վրայ խորհրդածութիւնն ուր կը տանի զմեզ , թէ որ լաւ քննէք : Ազգին երիտասարդութիւնը մեր աչաց առջև կու գայ իւր դաստիարակութեամբ , իւր տենչանօք , իւր փառասիրութեամբ , իւր հասնելու փափաքանօք . և ի՞նչչափ խորտուրորտ է ճամբան , ի՞նչչափ տաժանելի ասպարէզը : Եւ քանի՞ք են որ կը հասնին բան մը ըլլալու , և ի՞նչչափ քիչ են արհեստաւորները : Ամենուն քով անյադ տենչմը կայ ոսրոյ , և ի՞նչչափ քիչ է ոսկին այս տենչենաց ամբաւութեան առջև . և ու՛րէ՛ս այն հաղուադիւտ անձն որ այդ հրաշադործ մետաղին զեղեցիկ աչքերուն չըսրնուի , ու՛ր է որ իւր բաղդին չափաւորութեամբ շտտանայ . շտտ քիչ : Եւ ասոր համար է որ մենք սկսանք ծանչցուիլ , և զիտենք ալ թէ որչափ դանդաւ ըրած ենք որ անտարբեր է աշխարհ Հայ անուան համար , ահա յանկարծ կը տեսնենք որ այդ անտարբերութիւնը մոռնալով աչքը կը դարձնէ մեր վըրայ ալ կը նայի զարմանքով և Աբէնէն անունը կը լսուի . և հեռագիրը թաղաւորներու , իշխաններու , մարաշխաններու անուններու հետ յանկարծ կը հնչեցընէ Հայ անուն մ'ալ . մի՞ հարցընէր թէ ի՞նչ պարագայի մէջ , չէ՞ որ Տէր Մարգարեանցի և Պաղէնի դատապարտուածեանց վճիռը նոյն թեւերու վրայէն քալելով մեզի հասան :

Այսպիսի նիւթի վրայ խօսիլ , ազգին բարոյական վիճակին վրայ խօսիլ է , Արդյո՞ք բարոյական ըսելուս Ստոյիկեանց բարոյականը չեմ իմանար . վստահ զի աշխարհքս նոցա անցեալին մէջ չէ , այսօրուան աշխարհքիս զիւցաղունքը փոփոխներ չեն իրենց զրդեակներուն և առաքինութեանց մէջ փաթ թուած , այլ ժամանակիս զիւցաղունքն անոնք են որ կրնան իրենց պերճանաց և շքեղութեանց մէջ ամեն աչք շլացընել : Չէ , այդպէս չկրնար ըմբռնել ժամանակս , ուր յափշտակողք և երգմանողք , զրկողք և դաւաճանք , զերեզմանէն անդին նաև Աստուածային սեղաններու առջև շողոքօրթ բուրվառներ կը դանեն . ժամանակիս դաբններն անոնց համար են որ կրնան դիմել ողորմելի մաքեր , պալատներ բնակիլ , կառքերով շրջադայիլ , զրդանք և փառք վայելել , մի՞ հարցընէր թէ ի՞նչ միջոցներով , միջոց արդար է երբ կը յաջո՞ւ

ղի . յիման , որ այդպիսի նիւթի վրայ խնդիր կը յարուցանէ : Եւ ծեր բարեկամ մը ունիմ , գերազոյն անձ մը , որ իւր սիրան ազդին տուած՝ ձեռքէն եկածն ոչ երբէք խնայած է անոր համար . և հիմա տարինեւրէն աւելի տկարութիւն իւր վրայ ծանրացած՝ քաշուած գիւղին մէկը կը նստի իւր անկողինը շրջապատեալ ուսումնական գրքերով : Այս բարեկամս , որ սրամտութեան պարզութիւնն ունի , կ'ըսէր երբեմն . « Լըցաւիմ մեր ազդին վրայ որ երեւելի եղեւնաւոր անդամ չունի . ես կ'ուզէի լրացրայ մէջ երբեմն կարգալէայ անուն մը որ ուժով հնչէ օտար ականջաց , և տիեզերական ուշադրութիւն գրաւէ . նայեցէք սա մեզի դրացի և ժամանակակից ազգն ի՞նչ յաջողութիւն , ի՞նչ արթնութիւն ունի ամեն բանի մէջ և գեռ շատ Երոստրատներ պիտի ծնանի աշխարհքի » : Թէ որ մօտեքս կարենամ գինքը տեսնել՝ պիտի ըսեմ իւրեն թէ միտթարուի : Վասն զի սկսանք յառաջագիմել և իւր փափաքանաց ծայրը նշմարուեցաւ : Բաւական ժամանակ կայ . քանի մը երիտասարդաց մէջ զանուեցայ օր մը , որ յԵւրոպական և յազգային լրագրաց առնլով , Ոստանիկ Տէր Մարգարեանցի մը ուսումնական հանձարը , անգլոգական յառաջագիմութիւն և հաղուադիւտ առատաձեռնութիւնը լիաբերան կը գովէին , և իմ իրենց համալիր և ձայնակից չըլլալս տոգոհութեան առիթ կը նշմարէի , և իրօք ալ երիտասարդութիւնը զարմանալի է և աղնուափրտ իւր զառանցանաց մէջն ալ , և ծերերը որ անախորժ են երիտասարդութեան շատ պատճառներու համար՝ անախորժ են մանաւանդ իրենց եռանդալին թռիչներուն արդեւք ըլլալուն համար : Ուստի նոյն պարագաներու մէջ կը զանուէի ես ալ նաև այդ աշխոյժ խմբակին մէջ : Երիտասարդները կը տեսնէին Հայ Վանցի երիտասարդ մը Կոնստնտին Գարոյի անգլոգական քաջաշակերտ մը , ոսկի միտալ ի կուրծս վարձատրեալ , Գաղղիոյ երկրագործական ճեմարանին մէջ Լիէպիկի պէս մեծ մարդու մը աթոռը բարձրացեալ , Տրիւէն տը Լիւիսի պէս քաղաքագէտ և ուսումնական անձէ մը հովանաւորեալ , Գաղղիոյ էն լուրջօրացիին Տեպլի սիւնակներն իրեն բացուած՝ իւր առատաձեռն բարեգործութիւնքն և իւր պերճութեանց նշոյլն ամեն աչքեր շլացուցեալ , և ազգային լրագիրք գրեթէ առ հասարակ իւրեն ծափ կը զարնէին և Լուսաւորիչ մը ծագեցաւ կ'ըսէին միաբերան . ախուր էր տեսնել ծեր մը որ կը յամուէր աչքերը դոյնլու՝ ուրանալու համար Լուսաւորիչը , կասկածելի համարելու համար բարեգործութիւնքն և պերճութեանց աղբիւրը . անհամ , անլի և սովորական զաննլու համար Տեպլի մէջի դրած յօգուածները , քստմնելի համա-

րելու համար ստորին կայսերութեան պաշտօնէի մը հովանաւ որութիւն
նը, կուրութեան հետեանք համարելու համար Ալեքսիի աթոռին
դրսւումը, ոսկի միտալն և Առինեօնի աշակերտաց առաջնութիւնը,
վասն զի Վանայի իշխանագուն մը իւր ճոխութեամբ փարիզ ապշեցը-
նող անհաւատալի հրաշք մ'էր: — Թէպէտ այս խօսակցութենէս
վերջը ես երիտասարդաց խումբէն բաժնուեցայ և իրենք ինձի սաստիկ
դէմ չառնին և զգացած բոլոր տժգոհութիւնքն չյայտնեցին, բայց ես
ինձմէ դժգոհ ելայ, վասն զի յայտնի տեսայ թէ երիտասարդութիւնը
կ'երեւակոյէր թէ իւր պսակներուն էն զեղեցիկ վարդը՝ կը խլեմ՝ յա-
ջաղիտ ձեռքով. ուստի լռել երգութեաց: — Բայց վերջապէս եկաւ
հասաւ օրը և համբաւը տարածեցաւ թէ Տէր Մարգարեանց Պօլիս
էր, և ինչպէս ես նոյնպէս շատերը իրիկուն մը իրենց զրասեղանին
վրայ Գաղղիարէն ամսաթերթ մը դտան Ոստանիկի կենդանադրով և
կենսագրութեամբ, ուր յայտնի էր թէ դիւցաղն ոչ իւր կերպարանքով
այլ զինակով կը ներկայանար աշխարհի: Ալ անկից վերջը՝ աջէն ձախէն
կը լսուէր թէ սքանչելի էակը ինչ որ բարձր և երեւելի անձ կար՝ դուռն
անդամ մը կը բաղխէր և ամենէն սրամիտներուն անդամ հանելուկ մի
ըլլալ կը յաջողէր՝ դոնէ առաջին տեսութեան մը մէջ: Թէպէտ երիտա-
սարդ, թէպէտ ոչ մեծ հանճար մը նաև իւր տեսակին մէջ, բայց տե-
սած ըլլալով ի մօտոյ Գաղղիոյ բարձր ընկերութիւնը որ զահին շուր-
ջը կը շլըրտէր, խեղահաս եղած էր թէ միշտ ամենէն մեծ էշերը չեն
որ վարի ախոռները կը բնակին, ուստի անոր համար ալ իր զարմանալի
դիւան առաջ կը քէր թէ ինչպէս ինք առանց մէջ աշխարհաբանաց կրնար
անախի երկր մը ընդարձակութեամբ հարստութեանց պարտեզ դարձնել քիչ
ժամանակէ մէջ, նոյնպէս կ'երևի թէ լաւ իմացեր էր նաև որ ամեն բան
կրնայ ըլլալ մարդ մը արևելք, մինչև անբութեան նախարար մը, բայց
ոչ երկրագործ, ուստի քանի մը ամիս թափառեցաւ և ամեն տեղ
զուարթ և ծիծաղերես մեծամեծներ դտաւ, բայց ոչ ոք չըսաւ իրեն
թէ՝ որովհետեւ ի Գաղղիա գլեցւ Ալեքսիի աթոռը բազմեցուցին,
անցիր հոս ալ Աղաթօնի աթոռը նստէ: Ուստի արդէն սկսեւ էր իւր
դժգոհութիւնը յայտնել և ըսել թէ Պօլիս իմ վարկն ճանչելու արժանի
մարդ չկայ: Յանկարծ փարիզցի ակնավաճառ մը առջև ելաւ, հին
ծանօթ մը, իւր հարստութեանց, իւր զիտութեանց, իւր միտալին,
իւր ուսումնական յառաջադիմութեան աղբիւրներուն մէկը, պարտա-
տէր մը որ հաղարներով ֆրանք կ'ուղէր և բուն Հրեայ որդի Հրէի՝ ե-
լեր նեղութիւն յանձն առեր՝ Պօլիս եկեր և շուտ մը իմացեր էր թէ

Ոստանիկ ոչ իշխանազուն էր, ոչ մեծամեծ հողերու՝ ոչ հանքերու՝ ոչ անտառներու տէր, այլ սարգ խաբէրոյ մը որ յաջողէր էր Փարիզ և Լոնտոն ստանիով հարուստ և մտքով աղքատ մարդիկ իւր ցանցին մէջ ձգելու (որոց մէջ իր անձն ալ խոնարհաբար կը դասէր այս Աբրահամ և հարազատ որդին) կաշառելու իւր վարժապետներն որ իրեն դպրոցի առաջնութեան մրցանակները շնորհէր էին, բնակելու համար փառաւոր պանդուխտ մը, ունենալու համար կառքեր և ձիեր և վերջապէս այն ամեն բան որոցմով մարդ մարդու կարգ կ'անցնի և դոնէր կը դանէ մանկելու համար այն ընկերութեանց մէջ ուր պատիւ և պաշտպանութիւն խօսքի մը, ծիծաղի մը, կատակի մը փոխարէն կը շնորհուին շատ անդամ՝ երբ անոնցմէ դուրս արդիւնք, ճգունք և արժանիք կը հալին և կը մաշին անփառունակ։ Ես աւելորդ կը համարեմ անկից անդին շարունակել պատմութիւն մը ուր երկու դիպազունք նենդութեան և խարդաւանաց իրարու հետ կը մրցին և վերջապէս յաղթութիւնը կը տանի Խարայէլի որդին և Ոստանիկ հինգ՝ կամ աւելի ճիշտ խօսելով՝ եօթն տարուան բանախ կը դատապարտի։ Միայն թէ՝ ճշմարիտը զրոյցած ըլլալու համար պէտք է ճանչենք, որ դատաստանին ընթացքէն յայտնի կ'երևի որ Հրեան ալ արդար սլաւոտապահ մը մը մը, այլ իւր բոլոր հնարաղիտութեամբ իւր արծաթը բազմապատկած կ'երևի, բայց օրէնքն իրեն համար պատիժ չունի «դի իմաստութեամբ արար» սնտեան անիրաւութեան։ Բայց ժամանակիս բարոյականին համար ի՞նչ խրատ կայ Հայ երիտասարդին իւր դատապարտութենէն։ Ոստանիկ իւր դատապարտութեան վճիռը ընտել, իւր հանգարտութիւնն և կորովը կը կորսնցնէ, գետնը կը թաւալի և աղի արցունքներ կը թափէ . . . ինձի աւելի ակորժելի կ'ըլլար թէ որ այդ ակարութեան օրինակը չտար, և դատաստանին փոթորիկէն վերջը, իր բանտին գոնէն ներս մանկէն վերջը՝ առանձնութեան մէջ սկսէր խոկալ և խորհրդածել, թէ ինչո՞ւ ուղիղ և արահետ ճամբան կեցած ժամանակ այնչափ նեղութեամբ, այնչափ տաջանքով օձապտոյտ ճամբաներէն և առապարներէն սրացեր էր հասնելու համար դահա՞վէժ այդ խորխորատը։ Թերևս մէկ միւլթարութիւն մը կայ այդ եղբերորդութեան մէջ խեղճ տղուն համար, որ եթէ իբրեւ միջոց ալ գործածուած ըլլայ, դարձեալ խղճի թեթեւութիւն է, որբերու՝ աղքատներու՝ խեղճերու ըրած օգնութիւնը։

Նոյն միւլթարութիւնն աւելօքը կրնայ ունենալ ուրիշ երիտասարդ մը որ երբէք յանցանայ ծանրութեամբ չկրնար բազդատուիլ Վանդի ե-

ընտասարդին հետ, վասն զի հոս ամեն բարեխառութիւն իւր կողմը կը
 քանուի, և ամեն սլարադայ զինքը թէ որ չկրնար բոլորովին արդարա-
 յընել՝ շատ քիչ դատաւարութիւն կ'ընէ : Մ. Սիմոնովիչի վրայ է խօսքս :
 Օսմանեան Պանքայի մէջ եօթն ոսկի ամսականով երկտասարդ մը,
 իննսունվեց հազար ոսկոյ սրատասխանատուութեան տակ կը հեծէ . այս
 ահագին դումարը խարդաւանեալ և այս քսանհինգ տարեկան սլատա-
 նին հինգ տարի այս սլանքայի տեսուչներուն՝ վերակացուներուն քթին
 տակ կրցեր է իւր գերը խաղալ՝ անոնց աչքերը կապել՝ անոնց միտքը
 կուրացընել և այս ստալներն իւր ծոցը լեցընել և անոնք քնացեր են
 ապուշ դարձեր են չեն տեսեր՝ չեն լսեր՝ չեն իմացեր . յիրաւի թէ որ
 այս տղուն քով յանցանք կայ՝ վստահութեան մատնութիւն կայ . ի՞նչ
 կայ անոնց ապշութեան համար որ իրենց սլաշտօնն այդ կերպով են կա-
 տարեր . թէ որ բանն իւր դառնութեամբ՝ իւր միայնութեամբ՝ իւր
 դժնդակութեամբ վերջապէս իւր անունով այդ երկտասարդը կը յա-
 փշտակէ, որ տարին 84 ոսկի կ'առնուր, օրէնքն ի՞նչ ունի զրուցելիք
 անոնց համար, որ հազարներով ոսկի կ'առնուին տարին, այդպիսի ան-
 հող պահալանութեան համար : Ա՛րեւի թէ օրէնքներուն կարողու-
 թիւնն ամիսը 6—7 ոսկի շահողներու վրայ միայն աղբեցութիւն ունին .
 երանի անոնց որոց համար օրէնք չկայ : Բայց հազար և ճշմարիտ ե-
 րանի այն երկտասարդաց որ կրնան վստահութեան հաւատարիմ մնալ,
 կարօտութեան փորձանաց տոկալ, աղքատութեան նախատանաց տա-
 նիլ և հարստութեան ոռնհարութեանց համբերել երբ իրենց անկարելի
 կ'ըլլայ արդարութեամբ և աշխատութեամբ հարստանալ : Բայց յայտ-
 նի է թէ Միկայիչ Սիմոնովիչ հարստութեան արժանի երկտասարդ մ'է
 եղած, վասն զի ձեռքն անցած ոսկիներն ոչ թէ միայն իւր զուարճու-
 թեանց և պերճանաց՝ այլ նաև չքաւորին՝ դպրոցի՝ թատրոնի օդնու-
 թեան գործածեր է . և հիմա տխուր բանտին հիւանդութեան և սու-
 դերու մէջ՝ իւր ըրած բարեբարութիւնքը սղտի միտքարութիւն մը
 կրնան մատակարարել . մանաւանդ երբ հասարակաց կարծիքն այս
 սղտի յանցաւորին շուքին տակ իւր մեծամեծները կը նշմարէ և կը շօ-
 շափէ : Դեռ այսօր ձեռքս կը հասնի Պորթուգալաց քերականութիւն
 Գուանսարէն լեզուի Անի ոճով՝ երկասիրութեամբ Թ. Թէրզեանի .
 հեղինակը մեծարանաց և սիրոյ ուղերձ մը ունի ճակատը առ Միկայիչ
 Էֆէնտի Սիմոնովիչ որ զբքին տպագրութեան նպատտեր է : Քերակա-
 նութիւնը հաւանական է թէ շատ տպագրութիւններ ունենայ . վասն
 զի հեղինակն այն հաղուաղիւտ երկտասարդներէն է որ սրամտու-

Թիւնն աշխատութեան ընկեր ըրած ժամանակի արժէքը կը ճանչեն և իրենց գրչին վարին օր առ օր կը բարձրացնեն : Բայց մեզի փափաքելի էր որ այս ուղերձին մէջ քանի մը փոքրիկ փոփոխութիւններ ընէր . վասն զի ուղերձը փխլիսոփայք պիտի չկարգան միայն , այլ փոքրիկ տղայք մանաւանդ : Ուրեմն անտեղի պէտք է ըլլայ յորդորն անոնց փոքրիկ տղոց՝ որք բարերարին ճշմարիտ հետեւելու կը հրաւիրուին : Յանցանաց փուշերու մէջ ծաղիկներ ցանել կ'երևի թէ այս երիտասարդութեան փառափրութիւնն է . բայց մենք դարձեալ կը կրկնենք , աւելի լաւ կ'ընէին աշխարհքիս մէջ՝ ուր հարստութիւնը շատ քիչ երջանկութիւն կը բերէ՝ խարդախութեան և խաբէութեան մէջ զանի փնտռելու տեղ երթային անցնէին ծովեր և անձանօթ դօտիներ ուր երբեմն իրենց հայրերը կ'երթան եղեր բազմ փնտռելու Հնդկաստան և Ուրիանիա , հոն աւելի արձակ երկիւններ մաքառելով և տաժանելով ձեռք ձգէին այն հարստութիւնն որ թէ իրենց անձանց և թէ իրենց ընտանեաց և թէ իրենց ազգին օգուտ՝ հանդիստ և պատիւ բերէին :

Անցեալին վրայ խօսեցանք , երիտասարդաց թողինք ներկայն : Ուր էր թէ նոքա ազատ համարձակ բարին դորժելով՝ յառաջ գիմնելու աշխատէին , և ոչ թէ անպիտան տղոց պէս այսօր պաշտածնին վաղը խորտակէին բզբքաէին և աղբիւսներու մէջ քաշկուտէին , չըլլալու համար խաղալիկ իրենք ալ ողորմելի բանասերկուներու : Երանի թէ մեր այս դուշախութիւնը սուտ ըլլար և տեսնէինք ապագային մէջ բարեկարգութիւն և յառաջադիմութիւն , և արդար մը ոտնակոխ նմ պիտի յիշէ՝ առաքնութիւն մը ոտնհար նմ անտես պիտի չառնէ : Ուստի այս տողերը թող մնան՝ թող մոռցուին և երանի թէ ոչ ոք յիշելու պէտք ունենայ :

Բայց կան խնդիրներ որոնք չտեսնել յանցանք է՝ մանաւանդ երբ սխալ սկզբունքներ օրինաց գիրքերուն մէջ կը գրուէին , երբ երեսփոխանութեան առաջին պաշտօնեայն արդարութեան և ճշմարտութեան կշիռը կը կորսնցնէ , երբ երեսփոխանի մը անձն ու ձայնն արհամարհելի կ'ըլլան , երբ ի բարձրագոյն իշխանութենէ առանց դատաստանի լրացրաց վերնալուսն և պատուհասին ազգային վարչութիւնը սկզբնապատճառ կը համարուի , երբ իմաստուն և բազմահմուտ Պատրիարքի մը օրով յանձն նախորդ Պատրիարքի մը առաքնութիւնը կը զրկարտուի և կը քարկոծուի բայց Պատրիարքի մը անձէն՝ արժանիքէն , իւր կարողութենէն վեր բան խնդրել յանցանք է , ինչպէս յանցաւոր են յանցանօք նոքա որ զԵրիմեան յանցաւոր համարեցան :

որովհետեւ չէր դիտեր մատակարարել . այսպէս ալ արդար ըլլալու համար պէտք է զրուցել Ներսէս որբազան ինչ որ իրցաւ այն ըրաւ ինչ որ իրնայ այն կ'ընէ . դիմեց անոնց որ տաղտկութիւն կ'իմանային ոչ թէ միայն ազգային դործերէ՝ այլ նաեւ անոնց որ զգուիլ կ'ըզային անոնց վիճակին համար . թէ որ զոմանս կրցաւ մօտեցընել ազգային օղտին , բայց ինչ կրնար ընել անոնց որ նողկանք կը յայտնէին և կ'ըզգային իրաւամբ : Այս , արդար ըլլալու համար պէտք է խոստովանիլ որ յանձն առաւ խոնարհեցաւ և անկարելին նաեւ փորձեց , սեղանի մը վրայ միացուց մօտեցուց ներհակները , ջանաց շրթունքներ՝ որ իրարու թուք ու մուր տեղալ սովորած էին՝ համբոյրներով զուլելու սերտել , և թէ որ անոնք դարձեալ իրենց հին սովորութեանց դարձին միթէ ի՞նչ էր յանցանքը : Այտք է դարձեալ յիշել որ ազգային գանձին վիճակին դարման տանիլ ջանաց , և թէ որ անոնք որ կրնային օգնել ետ քաշուեցան , ինք ինչ կրնար ընել : Արյիշենք նաեւ որ օր իւր նախորդին հետ կրօնական ժողովին դռնէն ներս մտաւ , և այն օրն իմացաւ թէ հոն ինչչափ դառնացեալ ողիներ կային ընդդէմ այն անձին որ իւր կամօք լջիւր էր աթոռէն և թէ անոր ուղղութիւնը պաշտպանելու պարտիւր իւր ժողովը պահանջութիւնը վտանգել էր : Արյիշենք նաեւ իւր խոհեմութիւնը , որ նոյն ժողովքին դործունէութեան և անդրադասման ձեռներեցութեան անդամ չափ դնել ամենեւին չփորձեց : Մենք պահանջող չենք ըլլար , իւր արժանիքն և վարձը կը ճանչենք , և կ'ըստատենք և կը փափաքինք որ դժուար պաշտօնը կարենայ յօդուտ ազգին երկայն տարիներ վարել առանց իւր առողջութեան վնաս հասցընելու . վասն զի յօդուտ ազգին վարել բարին՝ դործել կը նշանակէ : Իսկ թէ որ մինչ ի խոր ծեղութիւն խոհեմութեամբ և զլուշութեամբ գտնէ հնարքն այս ազգին ղեկը վարելու , ոչ թէ միայն իր դարուն առաջին քաղաքացիէս և ի մաստունը զինքը պիտի համարինք , այլ մեծն ի Ներսէսս , և անոր համար ալ կը փափաքինք , որ չներէ զըսպարտութեան և լրբութեան իր օրով բարձր ի զլուխ հանդիսանալ , վասն զի բարոյական իշխանութեանց զլուխք այնչափ անարատ պէտք է ըլլան որ կասկածի հետք անդամ պէտք չէ նշմարի իրենց վարչութեան վրայ , ասով կրնան ճշմարիտ ժողովրդականութիւնը կենդանի պահել յանձինս : Ներսէսի կատարելութեամբ ճոխացեալ շատ քիչեր բազմեր են պատրիարքական աթոռին վրայ 400 տարուան միջոցին մէջ , զիտութիւն , համեստութիւն , պեճախօսութիւն , քահանայական վայելչութիւն կը փայլին իւր վրայ , յուսալի է որ այս կատարելութիւնքը յաջողին անձահարել

այն ապերառանութիւնը , գործիք բանասարկութեան և զանխուլ փառա-
սիրութեան որ այդ դաճուն կը ձգտի : Թողունք այս ինդիքը և ես
վերջացնեմ գրութիւնս , վասն զի երկայն եղաւ , մանաւանդ որ հիմա
շատ բան կայ քաղաքիս մէջ Հայու մը հետաքրքրութեան : Նուազածու
դուստնաց Հայ խումբ մը Պօլիս սկսելով հիմա Բերա ամենուն ուշա-
գրութիւնը կը գրաւէ . երաժշտութեան հեղինակը Հայ մի է , հեղի-
նակը՝ առաջին գերասանուհին և գերասանը ծափահարութեամբ և
զովութեամբ կը պերճանան , և Պօլսոյ սյուսորուան զեղարուեստից
պարագլուխք Այվազովսքի պատկերահան և Պալեան ճարտարապետ
ծափահարաց պարագլուխք կը հռչակուին : Ար լսեմ թէ Օրթադիւլ
Պ. Երկրեան Բարեալքը ընկերութեան թատրոնը բանաստեղծիւն մը
պիտի ընէ Հայաստանի վրայ , կարելի չէ , երբ արկին՝ Երկրեան լի
հմտութեամբ լուրջ գիրք մը կը հանէ , իւր ամուսինը հարեւանցի բա-
նաստեղծիւն մ'ընէ : Արդէն գիտելու արժանի է որ Ռուսիոյ Հայք
լուրջք են հմուտ և հիմնական , խմբադիր՝ վարժապետ՝ զրազէտ ինչ
որ տեսանք գիտութիւն ունէին քան թէ իմաստասիրութիւն : Ասոր հա-
մար է թերեւս որ իրենց լրագրաց մէջ աւելի բարձր ձև մը կ'առնեն
վիճաբանութեանց մէջ մեր Պօլսեցի խմբադրաց հետ , և նոյնը նաև
դործածելու կ'ենեն խօսակցութեանց մէջ : « Եղբայր , կ'ըսէր Թիֆ-
լիզցի Հայ մը , ձեր համբաւը մեր մէջ շատ բարձր է և իրօք երկու
հարիւր հազար Հայ էք սա քաղաքիս մէջ . դպրոց , ճեմարան , վար-
ժարան , Ռսուլմական խորհուրդ , լրագրաց ազատութիւն , Երեսփո-
խանական ժողով , Վարչական ժողով , Պատրիարք , Սահմանադրու-
թիւն և ուր մէկն համբում ամեն բան ունիք , և ներքեցէք զրուցեմ երբ
մօտէն կը նայիմ , շատ զարմանալի բան չեմ տեսներ , ձեր թնդիւնն
ու շուինդն աւելի է քան թէ ձեր յառաջադիմութիւնը , չեմ հասկը-
նար թէ ի՞նչ կը սովորին ձեր աղաքը ձեր վարժարաններու մէջ և ձեր
մարդիկը ձեր լրագրաց մէջ , մենք ձեր Երեսփոխանական ժողովնե-
րուն երանի՛ թէ ներկայ չըլլայինք , վասն զի եռանդուն հոգւով ներս
մտանք և սառած սրտով դուրս ելանք » : Եւ Պօլսեցին փոխարէն կը
պատասխանէր այս ձևիս վրայ . « Ձեզի ո՞վ ըսաւ որ մեր վրայ համար-
մունք ունենաք , թէ որ զմեզ մօտէն աեսած չունէիք մեր լրագիրները
չէ՞նք կարգար , չէ՞նք լսեր , մեր արհեստաւորաց աւելորդը ձեզի ե-
կա՞ւ՝ տարբանապետ ըրիք , մեր համբակը ձեզի եկաւ դաստառու ըրիք ,
մեր պարտիարքական աթոռէն իջեցուցածնիս կաթողիկոս ըրիք , մի՞նք
ենք աւելի յանցաւոր որ չենք գիտեր յառաջադիմել թէ դուք որ ամեն

տեսակ դպրոց և ճամբայ բաց ունիւր ասջենիզ, և մեր Սահմանադրութեանը վրայ աչքերնիզ կը պաղի, երբ մեր բոլոր սահմանադրականութեամբ, անօթութեան և խեղճութեան մէջ կը թաւալինք, վասն զի արհեստները վերջացան, վաճառականութիւնը Յունացի ձեռքն է, պաշտօնները Տաճկացի ձեռքն է, դրամական գործողութիւնք Հրէից ձեռքն են, իսկ մեր երիտասարդութիւնը հաղիւ թէ ծառայութեան մէջ ամսականով գործի մը եթէ գտնէ երջանիկ ինքզինք կը համարի. չէ թէ տխուր և խոժոռ ինչ ընելիքը կը մտածէ: Ո՛ր են մեզի համար այն վարժարանները՝ այն համալսարանները ուսկից դուրս եկող երիտասարդք ասպհով են իրենց հայն ու պատիւը գտնելու, ուր է պաշտօնանութիւնը գործառնութեանց համար որ օտարականին ծոյցն երկրին հարստութիւնը կը թափէ. . . » : Այս կերպ խօսակցութեան մը ներկայ դասուեցայ, յայտնի է թէ ամեն ճշմարտութիւն մէկ կողմը միայն չէր, բայց այս ճշմարիտ է որ Պօլսոյ Հայ երիտասարդութեան վիճակն երանելի չէ, և գժբաղդաբար օր աւուր աւելի ցաւալի կ'ըլլայ. սղութիւնը մէկ կողմէն՝ անգործութիւնը միւս կողմէն, պէտք է աւելցնենք նաև այն հազար ոչնչութիւնքն և սովորութիւնքը զոր քաղաքականութիւնն ամեն օր կը բերէ մարդկային սխտոյլից վրայ կը բեռնաւորէ, այն աստի զիւրաւ կրնանք չափել վիճակը:

Սիրելի Վրոյր, երկայն խօսեցայ, թէ որ արժան և օգտակար կը դատուի այս երկայնաբանութիւնն Ա. Մարտի մէջ՝ի լըյս հանելու, դու զիտես,* թէ ոչ թող գգրոցի մը խաւարին մէջ երթայ ննջէ:

Պ. Պօլիս, 25 հոկտեմբեր 1874:

ԾԵՐԵՆՑՑ

Յ. Գ. Իմ դանդաղութիւնս, սիրելի Վրոյր, դու կ'ուզես համարէ ծուլութեան, այս տողերը գրելէս վերջը դեռ քեզի չհասուցած, սրբազան Պատրիարքին նամակը վրայ հասաւ: Տես թէ ես ինչպէս չէի խաբուեր իմ կարծեացս մէջ: Իւր լուութիւնը՝ ահա յայտնի երևցաւ՝ որ չէր կամակեցութիւն անձուռնի և յիմար զրպարտութեանց և նախատանայ որ քանի մը անարդ և խեղկատակ գրիչներ սովոր են

*Ինչպէս մեր, հաւաստի ենք որ մեր ընթերցողք եւս ակոթմանօք կ'կարդան Պ. Ծերենցի բանիմաստ գրչէն ելած ամէն գրուածք, ուստի եւ միշտ յօժարակամ կ'իրատարակենք:

ժայթքել ընդդէմ անոնց որ բարձր են առաքինութեամբ կամ հանճարով կամ օգտակար ծառայութեամբ ազդին : Դժբերաւի ժամանակ էր որ հերսէս սրբազան խորասակէր այս լուծիւնը և յայտնէր իւր միտքը , պէտք էր որ յայտնի ըլլար ամենուն թէ Հայ ազգն երբ ազատ և միաձայն հաւանութեամբ Պատրիարք մը կ'ընտրէ կարելի չէ որ անոր շուքին և հովանաւորութեան տակ քոթիւն և բանասարկութիւն բարդաւաճէին . պէտք էր՝ որ Սահմանադրութեան սուտանուն պաշտպանք՝ որ իրենց հակառակորդաց աղատութիւնը յարդել չեն դիտեր՝ իմանային թէ Պատրիարքական իշխանութիւնն իրենց զործիք չէր կրնար ըլլալ : Եւ ասոնք՝ այդ հոկտեմբեր 26ի նամակն իմացուց և յայտնի ըրաւ ամենուն : Արնայ ըլլալ որ սրբազան Պատրիարքն երբ ինքզինքը յանցաւոր կը համարի պատրիարքութիւն ընդունելուն մեծ սխալմունք մը կ'ընէ . վասն զի անոնք որ յազդէն 'ի պաշտօն կը հրաւիրուին յանցաւոր են երբ կը հրաժարին . ինք պատրիարքութիւնն ըստանձնելով սրբազան պարտք մը կատարեց , և մենք այնպէս կը հաւատանք որ այդ զահին վրայ ելնելն վերջը՝ քաջութեամբ բաժակը պիտի քամէ մինչև վերջին կաթիլը : Այո , Գողղոթայի զլուխը՝ հպատակ զաղաթը Անոնք որ թեքնին տարածեցին այդ բաժակը տեսան , խորշեցան՝ բայց առին արիութեամբ զոհեցին զիրենք , վասն զի հախախնամութիւնը ժողովրդոց փրկիչ զիրենք նախասահմաներ էր : Եւր վարդապետքն էին : Թէ որ իմ այս տողերս բարեբաղդութիւն ունենան իւր աշտը տակ ընկնելու , զիտեմ որ առանց արհամարհի (վասն զի սրտով բարձր մարդիկ զալիս չեն տրհամարհեր) պիտի զրուցէ . « Բայց այս կուսակցութեանց անհաշտութեան մէջ ուր երկտասարդութիւնը յանձնադատանութիւն՝ ծերութիւնը դանդաղութիւն՝ միջին հասակը անտարբերութիւն առատապէս կը ցուցնեն , ինչ կրնայ ընել զոհ մը , միս մինակ անձ մը , թէպէտ անձնուէր , թէպէտ անձնուրաց ըլլայ բոլորովին . չէք տեսներ դուք որ Գողղոթմա և հպատ կը ցուցնէք , որ երբ ես արդարութեան ձայնը կ'արձակեմ , մէկ կողմը կը զանդատի թէ ուշ է , միւսը կը տրանջէ թէ շուտ է , և զրականութեան խաժամուժը զլուխը վեր կ'առնէ իւր ճախնային վայրերէն կը շարժէ , կը սուլէ և կ'ըստառնայ և աղբաները կը ցուցնէ » : — Այդ վիճակը յայտնի է , սրբազան Տէր , բայց դու լաւ դիտես թէ արդարութեան համար ընկնողները չեն ընկնիր , այլ կը բարձրանան և վերջապէս կը յաղթեն :

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

Այս վերնադրով՝ աղղային դործոց հմուտ և խորհող Մեծ, աղղային մը հետևեալ նամակաձև յօդուածն ընդունելով՝ կ'հրատարակենք անկողմնադատութեամբ, թէպէտ ինչ ինչ կէտերու նկատմամբ տարբեր կերպով կ'խորհինք :

. . . Խմբագիր Արեւելահ Մահալ Տանդիսի ,

Քաղաքիս աղղային իրարանցումը հանդարտ կերպարանք մ'առած , երկսրահակեալ կուսակցութիւնք անտարբերութեան անդունդը զլորած կ'երեւին , աղղային իրերու թարգման եղողներն ասպարէզէ անցայտ եղած են : Արդարեւ զարմանալի փոփոխութիւն . ասկէ քանի մ'ամիս առաջ կարծես թէ ամէն անհատ Պիլմարդ մը դարձած էր , հայ չմնաց որ իրարանցումի ատեն կուսակցութեան մը չհակի և մեծ մեծ վճիռներ չարձակէ , բայց հիմակ , իհ , ամէն ոք խորին լուծիւն կը պահէ , և կարծես թէ ուրիշ մարդ մը դարձած է . չենք կրնար հաստատել թէ այս ընթացքը համոզումի հետեանք մ'է , այլ ընդ հակառակն՝ աւելի զօրաւոր փաստեր կ'ըսենք հաստատելով թէ այս միայն առ ժամանակեայ լուծիւն մ'է , որ փոթորիկ կ'սպառնայ , և եթէ ժամանակին առաջը չառնուի , դուցէ կարծուածէն աւելի անհաճոյ արդիւնք ունենայ , վասն զի ստոյգ է թէ երկսրահակութիւնը քաղաքս ծնունդ առաւ , իսկ դժբաղդաբար Արդրոնական վարչութեան կողմէ ալ սնունդ դատ , և այս սրտաճառաւ պարզ խնդիր մ'այնչափ դարձուածներու ենթակայ մնալով՝ աղղը նիւթապէս ու բարոյապէս կը մնաստի : Այս այնպիսի յայտնի ճշմարտութիւն մ'է որ Արդրոնական վարչութիւնն կարող չէ ծանր պատասխանատուութենէ մը ազատիլ և արդարանալ լրջամիտ աղղայնոց առջև . վասն զի Արդր. վարչութիւնն՝ իզմիրնիքը խռովութեան մէջ տեսնելով՝ սնտաի փառափրութենէ մը շարժեալ , ուզեց այս նեղ պարագայէն օդուտ քաղել . . . (այս տողերը դուցէ օր մը աւելի ընդարձակ կերպով բացատրուին) :

Տարակոյս չունինք որ հիմակ ալ այս փառքն հասած կ'կարծէ , և ասոր համար է որ մինչ ցարդ վճռական սնտոքնութիւն մը չընել որ :

այլ և զի ժողովները կազմուին, և աղղային կենսական դործերն օրինակ
 և որ ընթացքի մէջ մասնէն: Ի՞նչ է ուրեմն իր նպատակը. ըստ մեզ
 Աեդր. վարչութեան իբր քաղաքական հեռատեսութիւնն է, որով
 հարկ կ'սեպէ՝ իզմիրյուց զլուս ծուել տալու համար (այս փառքին
 հասնելու 'ի բնէ տաժած մէկ փափաքն է) տեղապահի խնդիրը յար-
 մար առիթ մը բռնել, զայն օրորոյի մէջ գնելով օրորել, որպէս զի
 իզմիրյիք բոլորովին խանդարին և իրենց լաւ հանդամանաց հետ զօ-
 բութիւննին կորսընցընեն և սկսին ալ Աեդրոնական վարչութեան կամ-
 քովը շարժիլ և անորմէ յոյս ու լոյս սպասել. . . : Ստուգիլ՝ այսպիսի
 տրամադրութիւն մը մեր ծիծաղը կ'շարժէ, վասն զի քանի որ մենք
 իզմիրյուց բնաւորութիւնն իրմէ լաւ գիտենք՝ համարձակ կրնանք ըսել
 և հաստատել, թէ իզմիրյիք Աեդր. վարչութեան կամաց այն ատեն
 միայն կրնան հպատակիլ երբ զանի օրինաւորութեան մէջ տեսնեն և
 վստահութեանն արժանի դատեն: Քանի որ այժմ Աեդր. վարչութեան
 ընթացքը բոլոր դաւաճանակ հայոց ցաւալի զղումը կը պատճառէ,
 կարելի չէ յուսաւոր իզմիրյիք հաճին երբեք Աեդր. վարչութեան կամ-
 քովը շարժելու. :

Շատ հետաքրքիր ենք գիտնալու որ, եթէ իզմիրյիք միտում մ'ուն-
 նենան Աեդր. վարչութեան հետ ունեցած յարաբերութիւննին տարբեր
 ճամբու մը վրայ գնելու, ի՞նչ զօրութիւն կայ այսպիսի միտումն ար-
 դիւնելու,* մանաւանդ այսպիսի ժողովրդեան մը համար որ հպատա-
 կութեան սլոյմանները հաւատարմութեամբ կը կատարեն և կ'ուզեն որ
 իրենց շնորհուած արտօնութիւններն անխափան վայելին. ո՞վ է այն
 մարդը կամ խումբը, որ այս ատեսիլ արտօնութեան մը վրայ իր զօրու-
 թիւնը դերազանցել ուզէ: Մեզ այնպէս կը թուի թէ Աեդր. վարչու-
 թեան հեռատեսութիւնը սոսկալի նեղ շրջանի մը մէջ կը դեղերի, և
 ասկից կը հետևի որ իր չափն ու վիճակը մոռնայ ու իրեն շնորհուած
 սլաքը արտօնութիւն մը զօրութեան տեղ առնու. . . . :

Արդէն քաղաքիս խռովութիւնը հանրածանօթ է, թէ կուսակցու-
 թիւն մը նախորդ տեղապահն իւր սխալածէն վար առնել կ'ուզէր, ու-
 րիշ կուսակցութիւն մ'ալ տո՛ր հակառակը կը սնդէր. խնդիրը հազար
 տեսակ դարձումներու ենթակայ եղաւ, և 'ի վերջոյ ինչ հետեանք
 ունենալն ամեն մարդ գիտէ: Հիմակ ստիպուած չենք դատելու թէ ի՞նչ

*Յ.յս կէտը մեզի մուծ կ'երեւի, եւ կրնայ թիւր մեկնումիւններու տեղի
 տալ, ուստի փափաքելի էր որ աւելի բացորոշ գրուէր: Գ. Խմբ.

բուռնքն ո՞ր կուսակցութեան կողմն էր, այլ կրնանք հաստատել, թէ որ և իցէ պարագայի մը մէջ՝ երբ հստակ աղյի մը կարգաւորը ժողովրդեան իրարանցումն առիթ տուած է, յանցաւոր կամ անմեղ, և այս իրարանցումը չափէն աւելի բորբոքի և հասարակութեան անդորրութեանը ֆնասէ, կառավարութեան սլարտքն է միջամտել և այնպիսի կարգաւոր մը պաշտօնէն վար առնուլ, և այս ոչ միայն հայերու այլ նաև բոլոր հայտակ աղյերու համար նոյն է: Թէև մեր այս ըսածը հաստատելու համար կրնայինք օտար ժողովուրդներէ բաղմամբ օրինակներ մէջ բերել, բայց հիմակ միայն Ամեն. Ներսէս Ս. պատրիարքին վրայ խօսիլը բաւական կը սեպենք. վասն զի այսօր Նորին Սրբաւնութեան պատրիարքական դահլալութիւնը նոյն դրութեան արդիւնքն է: Պօլսի աղջայնոց իրարանցումն էր որ նախկին պատրիարք Ամեն. Խրիմեան սրբազանն իւր պաշտօնէն վար առաւ, և անոր յաջորդեց Ամեն. Ներսէս սրբազանը: Նախորդ Պատրիարքն ևս իրաւունք չունի բնաւ այս փոփոխութեան դէմ դանդառելու, վասն զի ինքն ալ նոյն դրութեամբ էր որ մեր երանելի Պօղոս սրբազանին յաջորդած էր. ըսել է թէ այս մեր մէջ քաղաքական անխուսելի կանոն մը դարձած է, որու առջև ամէն մարդ՝ կամայ ակամայ պարտաւոր է զլուխ ծռելու՝ աղբին արդի անկերպարան վիճակին մէջ: Աւստի կարգաւորներու պարտքն է լաւ բմբունել այս դրութիւնը և ըստ այնմ շարժիլ որպէս զի բոլոր աղջայններէ միակերպ սիրութիւն եթէ կ'ուզեն իրենց պաշտօնին մէջ հաստատ մնալ:

Մայրաքաղաքի մը մէջ օրինաւոր սեպուածը՝ դաւառներու մէջ ապօրինաւոր չկրնար համարուիլ: Օսմանեան աւերութեան օրէնքը նոյն են ամենուրեք, և թէ պատրիարք մ'որ մեծ ծախուց կարօտութիւն ունի, փոփոխութեան ենթակայ է,* ոչ նուազ ենթակայ պէտք է սեպուի առաջնորդ կամ անդապաճ մը: Պօլսոյ հպատակ հասարակութեանց արուած արտօնութիւնը շնորհուած են նաև դաւառքնակներու: Կեդր. վարչութիւնն որ մայրաքաղաքը կ'ապրի, այս կէտերը պէտք է որ մեղմէ լաւ դիտնայ և ասոր համաձայն վարուի. իր կամքն իբրեւ օրէնք չկրնար ընդունուիլ, մանաւանդ այնպիսի կամք մ'որու շարժառիթն ունայն փառասիրութիւն մ'է, և որու սրամառաւ թէ կ'. Պօլ-

*Պէտք է դիտել որ զեղծումն օրէնք չէ. այլ է օրինաւոր ամբաստանութեամբ եւ դատաստանով պատրիարք մը գահընկէց ընել, այլ է ընդունում եւս մի խոռոկութեամբ. սլոյսեցիր մեզի վատ օրինակներ կ'տան, մենք օրէնքը բռնենք:

սոյ և թէ դաւաճներու աղցային վիճակը ցաւալի կերսլարան մ'առած է :

Այսպէս ուրեմն Վեդր. վարչութիւնն իզմիրցեաց սե օրերուն կ'ըստէր որպէս զի ինքն անկից օդուտ քաղէ և փառաւորի . լաւ, դու վեղի՛ վեհանձնութիւն : Բայց չենք ուզեր աւելի խօսիլ և մեր բողոքքը շարունակել Վեդր. վարչութեան անհեթեթ ընթացից գէմ, ըստ որում Ամեն. Ներսէս սրբազանին վրայ մեծ յարգ և համարում ունինք, ուստի այսչափ խօսիլը բաւական կը սեպենք, վասն զի որչափ որ Վեդր. վարչութեան գէմ՝ դանդաւանիս մեծ ըլլայ, դարձեալ ցաւ պիտի զգանք եթէ Նորին Սրբազնութեան օրովնոր փոփոխութեան մը ենթակայ ըլլանք :

Վաղաքէնք, Մեծ. խմբագիր, հաճիք յօդուածիս տեսլի մը շնորհել ձեր ազատ հանգիսին յաջորդ թուոյն մէջ, որով պիտի պարտաւորէք ոչ միայն զմեզ, այլնաև բոլոր այն իզմիրցիքն որ անմխիթար մեր արդի վիճակին վրայ, սկսած են Վեդր. վարչութեան անխոհեմ ընթացքէն սաստիկ դժգոհութիւն յայտնելու : Ընդունեցէք, և այլն :

ՎԱՀԱՆ

Ի ՅԻՇԱՑԱԿ ՍԳԱԼԻ ՄԱՀՈՒՆ
ՕՐԻՈՐԴ ՄԱՐԻ Ե. ՏԱՅԵՆԱՆ

Հրաշալին ո՛ր այն տիպար պարկեշտութեան Հայկունեաց,
Հրաշափայլեալն 'ի բարս, 'ի գեղ. զա՛րդ Թորգոմեան դարաստի.
Երկից Շնորհացն համագոյգ. փայլեալն 'ի ձիրս զանազան.
Զորոյ յաստեաց գեղըս ողբամք վիշտս յանդարման 'ի յերկրի:
Գիտեմ, Մարի, ընտիր ծրիւրդ լեալ Երկնից բո հաճոյ
Նա արժանի զքեզ ո՛չ վարկաւ մընալ վշտաց 'ի հովտիս.
Առաքինի եւ հրաշագեղ սուրբ կուսանաց փառակից.
Հրճուեցարո՛ւք յերկինս, ոգեա՛կք, տկարքս սղբամք զձեզ յերկրիս:
Ագնի՛ւ Մարի, չոգար դու՛անդ՝ յոր համօրէն հողածինք
Վաղ, անազան, ա՛ն, անխըտիր զան ըստ վճռոյն անաւոր.
Ի նեղ դամբան կործանեսցի ձիրք եւ տաղանդ, փառք եւ գեղ.
Անտի ծնցն աւորացեալ յանմահութի՛ւն փառասոր:
Մի՛ դուր աստէն, մահկանացուք, ողբայք գլորուտ սիրելեաց
Թէ կեան նորա 'ի յոյս 'ի սէր, նընչեն ըզքուն Արդարոյ.

Թէ նշմարեմք զփոշի նոցին եղեալ 'ի ցուրտ դամբարան,

Մի' երկիւնիք. սլասցին անտի հանգոյն փինկան այն թռչնոյ:

Սիրելի'ք եւ մերձաւորք, զօրիորդին ծաղկահաս

Մարի Յայեան հրաշագեղի'ն սղբայք դուք դեռ ըզդառն մահ.

Համե'սան 'ի վարս, ազնի'ն 'ի բարս, ուսում'նատենն Յայիեան,

Մարիամուն մօր Յիսուսի հանգչի 'ի գիրկ. է' այս մահ:

Մե'ծ են զործք քո եւ անքննին, ամենազօրդ ո'վ Սատուած,

Զքնաղագե'ղն այն օրիորդ' յոր կայար մեծ 'ի սրանչան,

Գընի'ժ յական զի' քայքայես զատուածեան ըո հրաշակերտ,

Զիցե'ն քեզ շատ որ պար առնուն շուրջ զՍթոռովս արքունեաց:

Հի'մ ընակեսցի 'ի նեղ դամբան սրանչելարուկսքս յօրինուած

Սյն' յոյր վերայ փայլէր երբեմ'ն գեղեցկութի'ն հրաշալի.

Զխա'րդ Սքբայն այն արհարաց 'ի գեղ, 'ի ձիրսն չանխաղեաց.

Զէ'ր ինչ հնարին փոխել Սրկնից զվրն ըզվճիռ սոսկալի:

— Մի' դու անծն իմ, պղպէս ժաիր, մի' ամբաստան կալ զՍրկնից,

Ո'չ դու գիտես զի գերեզման կեանքս ծնանի կեանս անմահ.

Ո'չ գերեզման իցէ սրեամ, սրեամ կենաց հանդերձեալ.

Սյո', թող նա զկան 'ի դամբան, հոգին 'ի փա'ռս գերակայ:

Ընդ քայքայո'ւմ'ն հրաշակերտիդ բառնաս տրտունջ դու զՍրկնից,

Սյլ ընդ չքնաղ հոգի նորին ըսքանչասցիս եւ ընդ փառս.

Ընդ ջոկ Զուարթնոց ոգի' նորին թռեալ կամա'րն յուրփաճեմ.

Անդ վարձատրին առաքինիք 'ի բերկրութիւնս անվախճանս:

Խօսմա'յր նորին մի', դու ա'զնիւ, տրտում Պետրէ Յիսայերեան

Մի' եւս ողբար զմահ Սիրելւոյդ. չէ նա մեռեալ. կեայ յերկինս,

Սփռեա' ծաղկոնս զշիրմաւ նորին. հե'ղ զարտատու դու սիրոյ,

Նա նշմարէ զքեզ 'ի վերուստ. ո'չ մուսնայ զքեզ յերկրա:

Լամի'ն լինել Սրկնից հաճոյ. կամի'ս սիրել զսիրուհիդ,

Մի' լրանիր, կա'ց դու պատկառ վեհ հրամանի Քարճերեւոյն

Հանգոյն նրմին համե'ստ 'ի բարս կեա'ց անբստգիւտ աշխարհի

Զի ըզկնի ելիցդ աստի' հոգւով միասցիս ընդ հոգւոյն:

Ըզգամ, մե'ծ է կսկիծ սրտիդ, աղէտալի լ'անդարման

Ողբաս ըզգեղն' յոր զՍատուծոյն նկատէիր զօրութիւն

Ողբաս նորին ըզճիրս ընտիր. յո'ւշ քեզ Սատուած ահաւոր

Նովա'ւ եեթ ըսփոփեսցի'ր, սէք քո հանգչի առ նմին:

Սիրո'ն Պետրէ, տկար իմ գրիչ նալ փարաւազ քոց վշտաց,

Մեծադամբաւ Թող Յէն—Տիէր 'ի շունչ բանից իւր ազոյ

Ս'հ, չնչեսէ զաղէտս քոյին որպէս չնչեաց ըզՊօղայն,

Սյն ինչ ողբայք նա հանգոյն քեզ զմահ Սիրգինեայ սիրուհոյն:

Ի 17 նոյեմբերի 1874:

Ս. ՉԱԲԲԵԱՆ

ԳԱՂԱԲԱԿԱՆ

Եւրոպայի սահմանադրական տէրութեանց ժողովները հետզհետէ կ'աղմուկէին թացութեամբ և ատենական վէճերը չսկսած վեհապետական ամբողջական խաղաղասիրական ճառեր կ'ըսուին : Բայց մինչդեռ ժողովուրդներն կ'նկրային երեսփոխանաց միջոցաւ ներգործել կառավարական յետադէմ ձկտումներու գէմ, քաղաքացիաութիւնն իր հին շաւիղը կ'շարունակէ և շատ անգամ օրինաւոր բաղձանքներ և յայտեր 'ի դերն կ'հանէ : Գիւսանադիտական անակնկալ կնճիւ մը, բանաւկցութեան ձախող ելք մը, զիպուած մը ստէպ ոչ միայն ժողովրդոց այլ երևելի քաղաքացիաութեան հեռատեսութեան հաշիւներն իսկ մէկ վայրկեանի մէջ կարող են ջնջել, Եւրոպայի այժմեան անկայուն քաղաքականութեան վիճակին մէջ : Արժանական, սահմանադրական, ընկերային, միջազգային խնդիրներ կան վէճի կամ մոխրի ներքեւ որ միայն կայծի մը կ'ոտայտեն որ փոթորիկ դառնան կամ հրդեհ : Նոյն իսկ այն պետութիւններն որ այսօր մէկ երկաթէ կամք, մէկ պատգամ, մէկ անողորմելի օրէնք ունին, շրջակայ աշխարհութեանց ենթակայ են և անկայտ ապագայի մ'արհաւիրօք կ'տադնապին : Այս արհաւիրքը կ'ստեղծէ այն բանակներն որով անձանցութիւն գէմ ճակատելու կ'սպարապտուն տէրութիւնները : Այս անձանցութիւն չկրնար լինիլ Նափօլէօն մը, զի այդպիսիներու դարն անցաւ, չկրնար լինիլ Ֆրանսիական յեղափոխութիւն մը, զի Տանդօններու, Մարաներու օրն անցաւ, այլ ժողովրդոց աղիտութիւնն որ՝ թէև մի և նոյն յառաջադիմութեան տենչն, մի և նոյն երջանկութեան փափաքը կ'առնեն, սակայն անդիտաբար իրարու գէմ կը զինին ստորերիբայ քաղաքականութեան, գծովային կրօնական մեքենայութեանց շնորհիւ : Եթէ մի անգամ ժողովուրդներն իրենց ճշմարիտ շահն, իրենց համեմաշխութիւնն իմանան, բանակները կ'քուլուին, թնդանցութիւնը կ'լռեն, և այն ճիւղային՝ զոր վեհապետներն աղղային անկախութեան, պարուստ, ապահովութեան կերպարանօք հպատակաց կ'ներկայացնեն՝ ինչ անուի բան, ինչ պղպլճակ լինելն իմանալով կ'սթափին և զիտութեան, միջազգային յարաբերութեանց միջոցները բաղմայրենելու համար հաշտարար զէնքեր կ'սպարապտեն, փոխանակ հայրենիքն բանակատեղի մը շինելու և իրարու արեան ծաբաւի վայրի կենդանեաց պէս մռնչելու :

Բայց այս ոտնգարը յուսալի՞ է, երբ նոյնին առաջնորդ լինելու քահանայալ ժողովուրդներն իսկ իրենց մէջ կ'սպառակտին և աղապու-

Թեան անուամբ ամէն օր աղատութիւնը կ'իտցոտեն : Ֆրանսա՝ որ միշտ իբրև աղղաց վերանորոգիչ կ'սլարծի, այսօր ողորմելի կրից և յեղ-
յեղուկ սկզբանց կենդանի օրինակ մը կ'ընծայէ : Աղատութեան քարոզ-
բանութեան քննադատական ասպարէզը կ'սլաշտէ, միապետութեան և հասո-
րակապետութեան մէջ կ'տատանի, փոքրոգի կուսակցութեանց լծին և
անափառութեան ներքև կ'մտաշի, և եթէ այսօր Մաք-Մաճոն պետա-
կան պատահարով մը նոր հարստութեան մ'առաջին դահակալը լինե-
լու չափ ճարպիկութիւն կամ ստորնութիւն ունենար, անոր դաւաղանքը
լլելու պիտի փութար : Գերմանիա՝ փիլիսոփայից այս աշխարհը՝ աղ-
ղային միութեան հետ կայսերական թաղն ու զրադեաց համակրու-
թիւնն իրարու զօգեւոր ծանր բեռին տակ ճնշեալ՝ ստէպ իր դիտու-
թիւնն շղթաներ դարձնելու, ըմբոստ կրօնականները սանձահարե-
լու, խրոխտ պատգամներ արձակելու և զօրութեան մէջ իրաւունք
փնտռելու կ'զործածէ, և այսպէս վաղանցուկ և բաղմնալից դերագա-
հութեան բոլոր վտանգներն կ'զիմադրուէ : Անկլիա՝ իր կղզեկան
դիւրբով՝ կղզեացեալ բարօրութեան շրջանի մէջ կ'դեղերի, և այս ինք-
նասիրական և շահագրիտական դրութեան վրայ իր քաղաքականութիւ-
նը կ'չափէ, այնպէս որ եթէ այլոց աղատութիւնն, յառաջադիմու-
թիւնն և բարդաւաճման միջոցներն իր յատուկ միջոցներուն դէմ մնա-
սակար դատի, զանոնք բառնալու կ'ձգնի, թէ և թաղաւորի մը կա-
ռափն առած, Ատամ Սմիթի աշակերտած և Պէնթամի առջև ծնւոր
դրած է : Անկլիա Հօպսոն է օտարաց հետ, Միլեան իր մէջ : Եթէ
այս երեք ամենէն լուսաւոր ազգերն այսպէս իրենց քաղաքական դիր-
քով հաղիւ ուրեմն տար ժողովրդոց վրայ կենսաւետ ներդրութիւն
մ'ունին, ինչ ազդեցութիւն կարող է ունենալ Ռուսիա՝ որ օրինաց զի-
նական պատուար մը քաշած է իր ահաբեկ սահմաններուն շուրջն,
ի՞նչ Ատարիա՝ որ իր այլազան տարեքն խմորելու անկարող հետզհե-
տէ կ'նուաղի՝ որ թերևս Հունդարական նոր պետութեան մը տեղի
տայ, ի՞նչ Սպանիայէն՝ որ գեռ ևս հասարակապետութեան անուամբ
միջին դարու մէջ կ'ապրի, միջին դարու պապական խաչակիրներու
դէմ կ'ողորի իր մէջ և օր ըստ օրէ կ'սպառի, ինչ Իտալիայէն՝ որ տա-
կաւին ինքզինքը կաղուրելու և պապական կղերին եղծիչ աղբեցութե-
նէ սլործելու համար շատ տարիներու կարօտ է, ինչ Բուլղարիայէն՝ որ
ինք օգնութեան կ'կարօտի և ոչ միայն տեղ տեղ նիւթական սովով այլ և
բարոյական երաշտով կ'տառապի ու կ'պատաղի : Ուրեմն ամէն աղք,
ամէն ժողովուրդ նախ իր մէջ փնտռել պէտք է իր զարգացման միջոց-

ներն , իր աշխատութեան , ճարտարութեան , ուսման և զխութեան մէջ զանեւ պէտք է իր զօրութեան հիմունքն և սուր օտարաց ձեռք կարկառել :

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԲ

Լոյս . Արձանադրութեանց պաշտօնատունէն ելած յայտադրին համեմատ՝ Լոնսոն 3,356,073 բնակիչ կայ : Իր տարածութիւնն է 122 քառակուսի մղոն . Թէմը գեան 'ի վար ծառաւելով Քոլհէմէն և Վուլիչէն , հիւսիսէն Համսգիթի բլուրներն 'ի վեր կ'ենէ և հարաւային կողմէն՝ Նօրվուտ երազասահ գետը կտրելով , որու վրայ սաանեօթ կամուրջ ձգուած են : Բլուրներն Հոմի բլուրներէն աւելի բարձր են , և գետը՝ զիշերայն՝ հաղարաւոր լոյսեր ցոլանալով՝ Տիբեր գետը կը նսեմացնէ : Միջին հաշուով օրն 514,269 թռնէլադօ ջուր կ'սղաւուրի , և տարեկան հարկատու կալուածական դումարն է 20,000,~000 լիւր սաէրլին : Անցեալ տարի ծննդոց թիւն էր 121,100 , յետոներեք շաբաթուան մէջ , կամ շաբաթը 2,283 ծնունդ , և որովհետեւ մեռնողներն էին 76,634 , կամ շաբաթը 1,446 հոգի , ծնեալներու տարբերութիւնն մեռեալներու վրայ 44,466 կամ շաբաթը 839 հոգի է :

— Զրային հագուստը . Անկլիական լրագիր մը կ'ըրէ թէ քիչ ատենէն ծովու վրայ քալելու դաղտիքը պիտի դանտի : Քոսթ շոգենաւն որ Միացեալ Նահանգաց և Անկլիոյ մէջ կ'բանի , վերջին ուղեորութեան ժամանակ ճամբորդ մ'ունէր՝ Պօղ Պօյտըն անուն ամերիկացին : Երբ շոգենաւն Նիւ-Խօրքէն 300 մղոնի չափ հեռացաւ , Պօյտըն ելաւ որ ծովը նետուի . բայց նաւասկտը չթողուց , թէ և այս յանդուգն լուղակին միւսքը մեռնիլ չէր , այլ նորահնար ջրային հաղուստ մը փորձել : Շոգենաւն Իրլանտայի ծովափէն եօթ մղոնի չափ հեռու կը դանուէր , բուն հով մը կ'փչէր և լեռնաձև կոհակները կ'մռնչէին , երբ Պօյտըն երեկոյեան ժամն 9¹/₂ին խօսք մախի չընելով ծովը կը ցատկի և եօթ ժամ ջրին վրայ 30 մղոն տեղ լողալէն ետեւ ծովածոց մը կ'մտնէ , Աքիպէրին կ'հասնի և ցամաքն ելնելով թղթատունն կը ձգէ շոգենաւին ճամբորդներէն առած խել մը նամակներ : Պօյտըն ծովային ուրիշ ճամբորդութիւններ ալ կ'ընէ , զէսլ 'ի Բօքը 40 մղոն կը նաւարկէ , Տուսլլինի ծովածոցէն կ'անցնի որ զրեթէ ինն մղոն տարա-

ծութիւն ունի, երկու ժամ և յիստոն վայրկենի մէջ և Լիֆէյի բոլոր երկայքը կ'ըողայ: Ամէն մարդ կամայ ակամայ լողալու կ'ստիպուի Պոյսըն նաւապետին ուսուցիկ հանդերձանքը հաղնելով: Այլ և այլ ծաւրեր ունի, այնպէս որ եթէ ծակ մ'անդամ բացուի իր պահպանող զօրութիւնը չկորսուեր: Պոյսըն զանազան գործիներ ալ կ'կրէ, ինչպէս թի մ'որով նաւարկէ, պարկ մ'որ տասն օրուան պաշար կ'պարունակէ, տապար մը և երկայն դանակ մը շանաձկներուն դէմ, դրօշ մ'որ իրբե նշան կ'գործածէ, Լապտեր մ'որ ինքզինքը զարկէ գերծ պահէ, և որ միանգամայն կարգալու կ'գործածէ, առաջատար մ'որ երբ թիավարութէն յողնի կ'բանայ: Ճշմարիտն՝ այս հանդերձանքը դնելուն՝ Պոյսըն ջրային մարդ մը կ'դառնայ:

— Ներքինօրէն. Քրանսայի և Անկլիոյ մէջ դուռնէ մը շինելու խորհուրդը գործնական կերպարան մ'առնելու վրայ է: Այս հսկայական գործին ձեռնարկելու համար պատրաստ գրամատէրներ և ճարտարապետներ միայն երեսուն տարուան արտօնութիւն կ'ինդրեն, փոխանակ իննսունիննի, ինչպէս որ սովորաբար կ'տրուի երկաթուղեաց ընկերութիւններու, նոյնպէս ոչ երաշխաւորութիւն և ոչ շնորհ կ'պահանջեն: Ձեռնարկողը պատրաստ են 4,000,000 ֆրանք տալու կանխաւ սկզբնական խուզարկութեանց համար: Այս ձեռնարկութիւնը կ'կայանայ Անկլիոյ և Քրանսայի կողմէն խողովակ մը ջուրն իջեցնել և երկուստեք սրահներ բանալ: Քալէի օրագիրը կ'ըսէ թէ գործին յաջող վախճանին վրայ կատարած չկայ: Ձեռնարկութեան ոգին, Պ. Միշէլ Էրվալիէրի, Լէօն Սէյի և Ռօշշիլիի հետ, Պ. Լավալէն է, ճարտարագէտ մ'որ Սուէդի ջրանցքին ամենամեծ դժուարութեանց յաղթեց, և առանց իր գործակցութեան այս հսկայական գործն անսարստ պիտի մնար: Պ. Լավալէյ 150,000,000 ֆրանքով ձեռնարկութիւնը ղեկն հանելու կ'յուսայ. իսկ անկլիացի ճարտարապետներ 250,000,000 ֆրանք ծախք կ'հաշուեն: Պ. Լավալէյ կ'առաջարկէ որ այս գործը կէս մ'անկլիացուց և կէս մը ֆրանսացուց մասնակցութեամբ կատարուի: Ս'ըսուի թէ նախապատրաստական 400,000 ֆրանք դուստրն արդէն ստորագրուած է: Քրանսայի հիւսիսային երկաթուղեաց ընկերութիւնն 1,000,000 ֆ. պիտի դնէ, Լօնտօնէն ի Տուվր երկու ընկերութիւններ 1,000,000 ֆ. Պառօն Ռօաշիլտ 500,000 ֆ. յուսալի է որ Լիօնէլ Ռօաշիլտ նոյնչափ դուստր մը ստորագրէ: Ի վերջէ երկու ազգերն ալ գործին մասնակցելու արամատ գիր կ'երկնին:

ԱՄՈՒՐԻԻ ՄԸ ԵՐԱԶՆԵՐԸ

Առտու նորէն ճամբայ կ'ենենք և զանազան դաշտանկարներու վրայ զմայլելէն ետեւ՝ բարեկամս հետ ժայռի կառորի մը վրայ կ'նստինք՝ լեռներու ստորոտը հովանաւորող բարձրագէշ ծառերու ներքեւ։ Անդ կ'իստանք Սիլլայի քաջերուն և Սարկնացի կանանց վրայ։ Եւ ստեպ սիրուն գեղջուհիներուն և անուշադւմ Հռոմայեցի օրիորդին վրայ։ Բարեկամս իր կենաց և սրտին պատմութիւնը կ'պատմէ ինձ, կը պատմէ այն մշուշապատ յոյսերն որ իր առջև կ'երևին։ Այն միջոցին բնաւ չէինք մտածեր որ քիչ ժամանակի մէջ իր յոյսերը պիտի մօրլն և իր մարմինն Ագրիական ծովուն խորը պիտի մնայ կամ ալիքները Յաւմատեան եզերքը պիտի բերեն ձրեն։ Բնաւ չէի մտածեր որ աստ, այս նախաստական անտառին ներքեւ, յիշատակներ պիտի հաւաքեմ Ապենինեան լեռներու թափառաշրջիկ ուղեւորութեանս ժամանակ՝ և իմ ամուրիի երազներուս հետ պիտի հիւսեմ։

Երեակայութեան սրաթուիչ թեւով վերստին ճամբայ կ'ենեմ, և քանի մը շարժւած թափառելէն ետեւ՝ նորէն կ'հանինք բլուր մ'որ համար պանդոյ վրայ կ'նայի։ Եւ արեւ մարը կ'մանէր, Ս. Պետրոսի դմբէթը լուսաւորելով, և Տիբեր գետին ջրերն իր կարմրուն նշոյլներով կ'վառէր։ Մեր ստորեւ կ'գտնուէր Պալէստրինա — այս բանահայտներու Պրէնէստ քաղաքը, բազմութիւն կայսերաց բնակարանը։ Ազտաւ փողոցներէ քաշելով՝ օթեան մը փնտռելու ելանք։ Աւերջասցէս կին մը դատնք որ մեզի անկողին մը տալու կարող եղաւ, այլ ոչ կերակուր։ Բարեկամս աւթով մը վրայ ընկաւ. օրտարեկ։ Պարզմիտ քահանայ մը նեքս մտաւ ոք մեզի ցառակից լինի։

Եւ միթէ Պալէստրինան — Ուլրատիտի . . . : Պրէնէստը, որ քանիցս իր ծոցն ընդունած է Վոլունայի ազնուականներն և անուշադոյժ Ագրիանոսը — Պալէստրինան վատասկաբեկ ուղեւորի մը չէ՞ կարող ճանչնալ մը տալ։

«Si, Signore (Այո, պարոն)» ըսաւ միամիտ քահանայն։ Նոյնը կրկնեց և մաքրասէր պառտու կինն, և դարձեալ դուրս ելանք ուտելիք փնտռելու։ Կայտառ և երջանիկ դէմքեր տեսանք — միանշուրտապէս տառնեղիւ տարեկան օրիորդ մ'որ լինձի մօտեցաւ երբ կերակուր կ'ուտէի և ասքա ոսկեծաղկանց շամիրակ մը բոլորեց և զլիւռս վրայ դրաւ։ Նոյնպէս տառնչորս տարու պայծառ աչօք տղայ մը կար անդ։ Երբ իր և բոլոր ընտանեացն անունն իմ դրբիս մէկ թերթին վրայ դրեց և տառնիկեց տարեկան սիրուն ու թափաճ գէմբով աղջիկ մ'որ ընդ երբ կար դիմել իմ հանգիստին։ Բայց իրիւն չեղած իմ քովն

դանուած աթոռին վրայ եկեր և նստեր և Գարլօդա անունն իմ օրա-
դրիս առաջին թերթին վրայ դրեր էր :

Երբ արթնցայ , արեն արդէն ելեր էր : Անկողնէս կարող էի տես-
նել քաղքին վրայ բարակ և յամրաշարժ մշուշն որ Պիւրրոսի հին պա-
տերադմի դաշտին վրայ կ'տարածուէր : աւելի հեռուն կ'տեսնուէին
լեռներն որ կ'ծածկեն Գրապաթին ու Մօն Գաւին : Անդ էր նաև հին
Վոլոնան , որ

Հրեշտակն ին Բոյնին հօան՝ ծիրանի Ապէնիէանց
կախաւծ է կարարէն :

Մշուշը քանի փարատէր , և արեն դաշտը լուսաւորէր , կարող էի
նշմարել այն ճամբան ուտի Սիլլա՝ Միհրդատեան պատերազմէն ետև՝
փրփրալից և մնլեղին կ'փութար : Վարողէի տեսնել , կէս երազի , կէս
քունի մէջ՝ ահաբեկ դեղայիններն որ իրենց եղջերաւոր արջառներն
դէպ 'ի քաղաքադուռ քշելով կ'աղաղակէին , և կանայք՝ երեխայքն ի-
րենց դիրքն առած , մանկտիք առ ահի և ատելութեան խոժողադէմ
նայելով՝ շուտ ընդ փոյթ և խելայնորի պէս կ'վազէին որպէս զի
Վրէժ ինդիր մարդուն բարկութենէ ազատին . բայց , ափսոս , ընդ ու-
նայն , վառն զի Սիլլա կոտորեց զանոնք և հոյակապ Պալէստրինա
քաղքին պարխսպները կործանեց . . . : Բայց բոլոր բլրակներն այժմ
հանդարտ էին , երգեցիկ ձայն մ'անդամ չէր լսուեր անոնց վրայ : Օ-
թմանին մէկ փոքրիկ սղան ինձի հետ բլուրն ելաւ որպէս զի քաղաքն
և վարը դանուած ընդարձակ դաշտ տեսնէ . բայց ապրիլի անուշ ,
տաք արևուն ներդործութիւնը սեպէ , կամ ոտիցս ներքև դանուած ա-
ւերակները սեպէ , կամ յիշողութեանս տխուր աղգմունքը սեպէ , բան
մը կար որ զիս կ'տխրեցընէր :

« Ինչո՞ւ այդպէս տխուր էք » ըսաւ ինձ սրակն տղան : « Օգն աղւոր
է , տեսարանն աղւոր է , սլարոն , դուք նորահասակ էք , բայց ինչո՞ւ
այդպէս տխուր : » « Եւ միթէ ճիւղանսին երբէք տխուր չե՞ք ըսի ա-
նոր : » « Գրեթէ երբէք » ըսաւ տղան « և եթէ ձեզի պէս կարենայի՝
ճամբորդել , նոր նոր երկիրներ տեսնել , միշտ զուարթ պիտի լինէի : »

« Երանի՛ թէ միշտ այդպէս ուրախ լինիս » ըսի անոր :

Այս մաղթանքս սիրտը շարժեց . տղան թևէս բռնեց և ըսաւ .
« Տունը դառնանք , պարոն , առջի իրիտն երջանիկ էիր օթմանին մէջ .
դառնանք և քեզ վերստին պիտի ուրախ ընենք : »

— Ո՛ր էր թէ միշտ տղայ լինէինք :

Հնորհակալ եղայ այնպէս որ զինքը տխրեցուցի : Քիչ ատենէն քաղ-
քին դռնէն դուրս ելանք և ընդարձակ դաշտին վրայ ձիավարեցինք :
Երկու երեք անգամ ժայռուդ բարձունքը դիտելու համար մեր գլուխն
ետեւ դարձուցինք , բարձունք որու ներքեւ կ'դսնուի Պալէսդըրինա քա-
ղաքը — քաղաք մ'որ Հռոմի դիմադրաւ մնաց — որ թաղաւոր մ'ունէր
դեռ ևս Վասպիտուլի վրայ խոփ մը չանցած : Բաղնդն Ետրուսկեան սլա-
տերն առատօրէն կ'ծածկէր , և ամենուրեք խորին անդորրութիւն մը
կ'աւերէր : Ծինեւըյզներէն մուխը դէպ ուղիղ երկին կ'բարձրանար .
մէկ երկու դիւղացիներ ճամբան կ'երթային զրաստներով , սակայն
դարձեալ քաղաքը՝ ըստ երևոյթին , մեռած քաղաք մ'էր : Եւ ինձ այն-
պէս երեցաւ որ ծերունի կրօնաւոր մը , զոր կարող էի իմ խոշորացոյց-
ցով տեսնել քաղքին վերեւ դտնուած մատրան մօտ , թերեւս պատա-
ւադ ըսելու կ'երթար մեռած քաղքին հոգւոյն համար :

Եւ ապա՝ երբ Հռոմի մօտեցանք , և Մեդէլլոսի տաճարի պէս դամ-
բարանին տակէն անցանք , բարեկամն ըսաւ ինձ . « Եւ հիմակ տեղդ
պիտի դառնաս , թէ ոչ ինձի հետ վաղը ճամբայ պիտի ելնես Անդոնա
դնալու :

« Բայց դոնէ հրաժարական բարեւ տալու պարտաւոր եմ՝ պատաս-
խանեցի անոր :

« Բարի ճամբորդութիւն՝ ըսաւ նա , և Բիաձա տի Վէնիցիայի վրայ
իրարմէ բաժնուեցանք , նա իր վերջին պատարագը տեսնելու դնաց Ս .
Պետրոսի եկեղեցին , ես Գօրսօի վրայ դտնուող բարձր տան կողմը դի-
մեցի :

ԷՆՐԻԻՍ

Այն ինչ զանգակը զարկի որ ներս թեթեւօտն քալուածքը լսեցի —
և ահա աչացս առջեւն է Կնրիքա իր խարտեշ մաղերով զոր զեղահիւս
ամփոփած է զլիւտն վրայ , և իր աչունքն խնդու թեամբ և շնորհաու-
րութեամբ լի են : Եւ մինչդեռ ես իր մօրը հետ դէպ 'ի պատուհանը
կ'դիմեմ որպէս զի անցնող թափօրը տեսնեմ , նէ ետեւէն կ'սահի և եւ
լէկարական արագ շարժումով մ'իր թեւը վրաս կ'նետէ , և այնպէս ա-
նուշ կ'սեղմէ իմ դալուստս ողջունելու գիտմամբ որ հաղար խօսքէ ա-
ւելի նշանակութիւն ունի ինձի համար :

Յուրարկաւորութեան հանդէս մ'է որ վարը փողոցէն կ'անցնի : Հե-

առն զլուխներ կ'տեսնենք որ պատուհաններէն դուրս կ'երևն , և թափորին կամրափայլ ջահերէն աչքի կ'զարնեն : Վարը՝ մութ դէմքեր լրիկներուն վրայ կ'հաւաքուն որպէս զի այս հանդիսաւոր տեսարանը դիտեն : Խոժու երգ մը փոքր առ փոքր կ'բարձրանայ , և զիշերային օգին մէջ կիսովին կ'նուաղի և վերաւին կ'որոտայ նոր և խորին դառնութեամբ :

Ահա առաջին ջահն՝ մեր ներքե պատուհաններէ երեցած կերպարաններու վրայ աւելի որոշ կ'փայլի , նոյնպէս փողային մէջ ծունը դնող կանանց վրայ : Առջեւէն կ'երթային մեռելին ուղարկւորներն՝ որ երկայն բոցավառ ջահեր կ'կրէին : Ասոնց կ'հետեւէին քահանայից դաս մը զայդ զայդ , զլիւիբայ , և ամէնքը կ'երդէին :

Ապա կ'հետեւէին թուխ վերարկունքով և հողաթափներով վառահաններ , և կարմիր լոյսն իրենց մերկ զլիւսուն վրայ կ'շողայ : Իրենց կոկորդային ծանր ձայնով երգեցողութեան կ'մտնակցին և ընդ առաջ կ'անցնին յամրաքայլ :

Ապա կ'յառաջանան քահանայից դաս մը՝ սպիտակ բեհեղէ փողպատներով , սև պատմուճաններով և սև խոյրերով , ասոնց ձեռքը բաց դրքեր կան , որոց վրայ լոյս կ'ափսն և կեղեցական սպասարկուներ իրենց մամբով , առ ընթեր քաշելով , և քահանաներն զիրք կարդալով կ'երգեն բարձր ու հանդիսաւոր եղանակաւ : Այժմ՝ երաժշտութիւնն աւելի ահեղ կ'զառնայ . վառականներն կ'շարունակեն սպիտակափող քահանաներէն առնլով ահաւոր երգը , և առջեւէն դադող քահանաներն սևազգեստ կրօնաւորներէն առնլով կ'շարունակեն , և այսպէս ձայնը սղալի կ'բարձրանայ հոյակապ շէնքերու մէջէն և կ'երևն մինչև կապտադոյն մթնոլորտն որ երկնից և Հռովմի մէջ կ'զանուի :

«Նայէ՛ , նայէ՛» կ'ըսէ Աեսարէ . և կարմրափայլ կերպներու բոցին մէջ կ'զայ դադաղը , զոր կտրովի կրօնաւորներ ուսերու վրայ կ'կրէն , և դադաղին մէջ՝ կրօնաւորի հաղուստով մեռել մը կար . իւրաքանչիւր անկեան վրայ սև ցցունք կ'ծածանին :

Մեռելը ճիշտ մեր ներքե է : Կնրիքան խաչ կ'հանէ , իր ժպիտը նոյն պահուն մարած է : Աեսարէի մանկային դէմքն յանկարծ կ'տխրի : Կարող ենք տեսնել մեռեալ մարդուն դունաստ , ծաղկահաս կերպարանը : Ննջողին դժգոյն դէմքին վրայ բոցավառ ջահերն զերբնային լոյսի մը շքեղ հեղեղներ կ'թափեն : Հաղաբաւոր աչքեր անոր վրայ կ'նային , բայց իր երեսը՝ ամէն բանի անուշադիր՝ վեր , դէտլ՝ ի աստղունքը դարձած է :

Տախաւին երդերը կ'լսուին հեռուէն, և ինչպէս ընդ առաջ նոյնպէս յետուստ քահանայայից դասերը կ'քալեն: Ապա կ'դան թխաղոյն վերարկուներով վանականներ, եպիսկոպոսներ և Կարմէլեան միանձուցք — ամէնքը կերոններ բռնած: Ձայդ զայդ կ'յառաջանային — իրենց ձայնը կ'կերկերի — կ'քալեն և կ'երգեն: Պահ մը ձայները կ'դադրին և կաբող ես լսել իրենց պատմութեաններու շրջունն և ոտից դափը որպէս թէ ականջդ դեռ չի գրած լինէիր: Ապա ձայները վերստին կ'բարձրանան, երբ շարժուն և շողուն դժի մը վրայ կ'սահին և յոգարկաւոր հանդիսին վրայ կ'գառնան՝ ձմեռային հովի մը դոչունին նման: Թափօրն անցնելուն՝ դէմքերը պատուհաններէն կ'անհետան: Վալարկին վրայ ծունր դնող կանայք ոտք կ'ենեն՝ յուշածելով վերստին թէ կեանաց մէջ են: Գունեբու մօտ դուռը բաց ևս մը կ'ընդունին, բայց իրենց մեղմ ձայնը լարկաններու ամբոխին և գամբանական երաժշտութեան ձայները չեն կարող խափանել:

Հրաւիրա դադաղին վրայ կ'նայիմ, հռոմէական պալատներու խռրին ստուերներու ներքեւ կ'սահի, կ'նայիմ ջահերու շարքին որ շողշուղուն և թեփոս օձի մը պէս կ'ողողակի: «Քահանայ մը չէ՞» ըսի առանձնաբար հոյս պատուհանը փակելու միջոցին:

«Ո՛չ, պարոն, անամուսին պատանի մ'է. ուստի ի պատիւ իր վիճակին՝ քահանայական զիջումներ ձգած են անոր վրայ:»

«Նոյնպէս ես» ըսաւ սիրուն Կնիքա «ձեքմալներ պիտի հայդիմք բարեկենդանի իրիկուան պէս, եթէ մեղմիմ, և մարապեաներ ու կոյսեր իմ թափօրս պիտի յօրինեն:

«Կնիքա, երանի թէ այդ օրն շատ ուշանայ:»

Աղջիկն իմ ձեռքս իրենին մէջ առաւ և սեղմեց: Խոտլացի օրիորդ մը մահուան վրայ կ'իսօսի աներկիւղ, և տակաւին նոյն նիւթին վրայ կ'իսօսակցէինք՝ դէպ իմ սենեակս դնալով — միշտ ձեռքս ձեռքին մէջ — և իմ կրակարանիս առջեւ նստանք:

Աւագ շաբաթ էր. Կնիքա երբէք այնքան անուշ չէր երեցած որչափ այն սեւ հաղուստով — մեծ պահոյ երկայն և մթաղոյն քողին ներքեւ: Ս, Պետրոսի լայնարձակ սալայատակին վրայ, ուր բիւրաւոր փողովորդ կ'հաւաքուի, և ահաղին տաճարին խորաններու շուրջն խումբ խումբ կ'երկի — զիտեցի ներս ծունր դնելն իր մօրը քովը. աչքերը վար սեւեռած, շրթունքն ջերմութեամբ շարժուն, և իր քովը կերպարանն խորին այլայլութեամբ դողդոջուն: Մինչդեռ Պապին նիղակաւոր պահապաններուն շուրջն, Աստորիացի աղետականէ:

բու և բոկոսն , զաւաղանակիր տխտաւորներու մէջ կ'ըջէի , շատ անգամ մեկուսի կ'քաշուէի որպէս զի այն ծնրաղբող աղջիկը գիտեմ , և տաճարին յաղթ սիւններուն յենամ՝ կ'երազէի — ինչպէս և այժմ կ'երազեմ :

Երեկոյեան գէմ՝ Սիսդինէի Մատուռը կ'սահիմ կ'մտնեմ . Էնրիքս իմ քովս է , և ինձի հետ կ'նայի Անճէլօի վերջին Գատաստանի վտիտ կերպարանները : Սկսան Մէդէբէբէն երգել : Ժամերդու թեան ժամանակ սեղանին վրայի տառներկու աշտանակներն մի առ մի կ'մարին : Արեւ մարը կ'մտնէ և միայն վերջալուսին կարմրուն նշլոյները նսեմ պատուհաններէն ներս կ'սպրդին : Պահ մը ձայները կ'դադրին , ապա ծիրանաղցեստ կարալնալ մը համառօտ բան մը կ'կարդայ և բոլոր ժողովուրդը ծունը կ'գնէ , 'սէ իմ մօտս կ'ծնրադրէ , և Մէդէբէբէն անուշ և սգալի եղանակը վերստին կ'սկսի — հետզհետէ կ'բարձրանան ձայներն այնպէս որ բոլոր մատուռը կ'լծնդայ և ձայնաւորներու պատշգամբ կ'երերայ . յետոյ նորէն կ'մեղմի որոտումն և միակ ձայն մը մնալով այնպէս ողբաղին , անուշ , գողղոջ կերպով կ'երգէ որ մարդուս սիրտը կը յուզի և արտսուքը կ'լծափին — վասն զի Գրիստոս մեռաւ . . . :

Մատրան մէջ մուծ էր երբ դուրս ելանք . ձայները մեղմեր էին : Էնրիքս բան մը չէր բսեր . նոյնպէս ես չէի կարող բերանս բանալ :

Ջատկէն ետք՝ Հռոմէն պիտի հեռանայի . իմ չուխ վրայ խօսիլ չէի ախորժեր և ոչ իսկ խորհիլ : Հռոմ — այս հինօրեայ քաղաքն՝ իր բոլոր թշուառութեամբն , իր անկեալ վիճակով , և Ապսերութեան աւերակ պալատներով — մարդուս սրտին վրայ կ'ծանրանայ Հռոմի բոլոր հնու թիւններն , տեսարաններն կարելի չէ զիւրաւ թողուլ ու մեկնիլ : Եւ ոչ Էնրիքսն , իր խարտեշ դիտակով , և զոյն բոլորող մետաքսեայ ցանցով — և իր մուծ կապոյտ աչերով — և իր սալիտակ , քնշու մաղերով : Ա՛հ , Ջատիկը շատ մօտիկ է :

Բայց ահա կ'հասնի , և Ս . Պետրոսի փառաց հետ կ'անցնի , որ կատարէն մինչև վարը կ'լուսաւորի : Էնրիքային հետ տեսայ այս լուսավառութիւնն Ռիալթիայէն , երբ 'ի հեռուստ կ'շողար՝ հրաւառ քաղաքի մը պէս :

Հետեւեալ օրն իմ ծաղկանց վերջին փունջն սուներ կ'բերեմ , և անոր հետ դեղեցկալէն հռոմէական մատնի մը : Արտալարանին մէջ կրակ չվառիր , բայց բոլոր տունաւորներն իմ սենեակս են , Տաք օրերն հասան , և ամառնային օդը , նոյն իսկ այժմ՝ դաշտին զոգաւոր վայրերը կ'ըջէ տենդալի :

Իմ բաժանման օրոտան առտուն տունդները կանուխ ելան։ Ձեմ՝ կարծեր թէ ես ալ լաւ քնացայ նոյն դիշերը։ Երբէք Կնրիբա այնքան զեղեցիկ երեցած չունէր ինձ — երբէք։ Բարեկենդանի բոլոր շրջաւզեասներն, և Կաչելու թեան առուր սղալի լաթերն չէին կարող լաւ ևս զարդարել իր զեղեցիկութիւնն որչափ այն առատտեան հաղուստն և այն սլարդ վարդի կոկոնը զոր իր ծոցին վրայ դրած էր։ Այն կոկոնն ինձի տուաւ — վերջինն — դողահար ձեռնով մը։ Շնորհակալ չեղայ ներա, վաճառ զի չէի կարող. գիտէր նէ, և իմ աչունքս արտասուալի էին։ Ծերունի մարդն իմ երեսս համբուրեց, այս էր հռոմէական սովորութիւնն, բայց այս սովորութիւնն հռոմէացի աղջիկունք չունէին — զէթ ոչ ստէպ։ Երբ Գօրսօէն վար իջայ, դարձայ նայելու այն սլաւաշատն ուր կ'կենար նէ բարեկենդանի օրեր, սեպոյն կոճկէնով և սպիտակ փետրով։ Գիտէի որ այժմ անդ պիտի լինէր, և արդարեւ անդ էր։ Աչքս այս տեսլեան վրայ մնաց և չէր կարող թողուլ. բայց երբ իմ աչքէս հեռացաւ նէ, սիրտս ներս յարեցաւ — ինչպէս այժմ՝ կ'յարի իմ յիշողութիւնս։

Կէսօրին կառքը բլուրներուն վրայ կայ առաւ, որոնք Հռոմի կողմը կ'նայէին։ Թեղօշի ծառի մը ներքեւ նստայ, վաճառ զի կերակուր ուտելու ակործակ չունէի. ետեւ կ'նայէի սրտայոյզ հանդարտիկ քաղքին վրայ, որու բոլորտիքը կ'երեւէր Ամանիայի թխադոյն և ալէամանջ ծովը։

Այնպէս իմն երեցաւ ինձ որ Կնրիբան, հռոմայեցի աղջիկը կ'սեռանեմ՝ իր առաւօտեան հաղուստով, իր խարտեշ զիտակով, բայց վարդի կոկոնն որ իր ծոցին վրայ էր, այժմ իմ ծոցս էր։ Նոյնպէս իր արծաթաթափ ձայնը կարծես թէ իմ բոլորտիքս կ'ծածանէր, հռոմէական երգերու հասուածներ բերելով, բայց երգերն տխուր և սրտաբեկ էին։

— Բայց վերջապէս այս ամէնն տխուր անապատութեան արդիւնք է, մտածեցի ես. և սակայն եթէ նոյն սլահուն Հռոմ դարձող կառք մը տեսնէի, կարծեմ թէ իսկոյն անոր մէջ տեղ մը պիտի բռնէի և ետ դառնայի, և թերեւ մինչև ցայսօր Հռոմի մէջ պիտի ապրէի։

Բայց կառքս զիս կոչեց, կառքը սլատրաստ էր։ Աւերջին ակնարկ մը նետեցի քաղքին վրայ և ապա լեռնէն վար իջանք շուտ ընդ փոյթ։

— Անուշիկ Կնրիբա, արդեօք տակաւին ողջ ես, թէ ոչ անցար և դու այն լուին Երկիրն, ուր բարին և զեղեցիկը կ'անջնին։

Անցելոյն տեսիլները կ'նուադին : Առաւօտեան քառին դաշտավայրին վրայ դադարեցաւ , և թռչուններն այլ ևս չեն երգեր : Ծառերն վտակին վրայ կ'հակին , բայց ստուերներն արծաթավայլ ջրերուն վրայ ուղղահայեայ կ'ձգին :

ԱԷՍՕՐՆ երկնից միջևը հասաւ , և ԱՌԱՒՕՏՆ անցաւ դնայ :

Բ

ԱԷՍՕՐ

Աէսօրը կարճատե է . միջօրէին վրայ երբէք չլեզերիր արեւը , և ոչ ստուերը՝ պարսիզին արեղակնային հին ժամացոյցին վրայ ԾԲԻՆ լինի երկար չմնար : Աէսօրին պէս՝ Ներկայն լոկ կէտ մ'է ; և այնպէս նուրբ կէտ մ'որ զործողութեամբ և մեծութեամբը չչափուիր : Մտածութիւնը միայն բաւական փափուկ է՝ Ներկային ընդարձակութիւնը նկարագրելու համար :

Անցեալն Աստուծոյն է . Ներկայն միայն մերն է : Եւ որչափ որ կարճ է , դարձեալ շատ բան կ'պարունակէ եթէ խնայել զիտենանք : Այն մարդն որ կարող է զայն զբաւել , չափել և իր խորհրդովը ընուլ՝ մարդու մը Գործ կ'ընէ , ոչ որ կարող է աւելի ընել , բայց հաղարուող մարդիկ կան որ աւելի քիչ բան կ'ընեն :

Թէև կարճատե՝ Ներկայն մեծ է և հզօր — քան Անցեալն հզօր , քան աճիւնն կրակոտ , կամ դերեղմանին պէս Մեռեալ : Միջօրէական արեւն տիտի կենդանացընէ բուսական կեանքն որ առաւօտ մեռած էր : Տաք է և տոչորիչ , այժմ կ'զլամ զայն իմ զլիւսու վրայ , բայց տալնուտ պալի Ներկային պէս ոչ կ'տապէ և ոչ կ'տոչորէ : Հրատապ Հիմային ճառադայթները խափանող կաղնիի տերեւներ չկան : Իր ստուերներն ոչ արեւելեան և ոչ արեւմտեան կողմը կ'տիւնին : Կէսօրին պէս՝ անոր բերած ստուերն երկնէն շխաակ կ'ընկնի երկրի վրայ — Երկնուստ շխաակ Դժոխք :

Յիշողութիւնը կ'սաւառնի Անցելոյն վրայ : Գործն կ'ստեղծանի Ներկային վրայ : Առաջինն՝ փառաւոր յաղթանակներով զարդարուն , շխափմաներով լեցուն առձարի մը մէջ կ'ապրի , միւսն ուրիշ վկայարան չունի :

Հետ խաղալ և ինքզինքս երջանիկ համարիլ . հողակոյսն որ իր փոքր կը ծածկէ հարթեր է , և զայն հովանաւորող ծառերն կոտրեր և լօռ բռներ են :

Փոքրիկ Նիլին կին եղեր է , կարգուեր է , և ուրիշ փոքրիկ Նիլի մ'ունի՝ ոսկեթել մաղերով , կ'ըսէ նա , և ճիշտ իր պատկերին նման : Հաւաստի եմ որ սիրուն աղջիկ մ'է , բայց իմ Նիլիս չէ : Փոքրիկ աղայ մ'աւունի , զոր Պօղ կ'անուանէ — լակոտ մ'որ , ինչպէս կ'զրէ մայրն , ինձի պէս անաստ է :

Պէն՝ որ զիս դպրոց տանող կառքով արշաւել կ'ուզէր երբեմն , այն նուհեակ բաւական արշաւներ ունեցեր է . նա մեծցեր մարդ եղեր է , և իր բազզը շինելու կ'իկրորի մեր արեւմտեան աշխարհին մէկ կողմը , ժամանակիս կարճատեւ մէկ պատուոյն հասնելու համար : Շատ չկայ կարգուեր էր նա , կ'իշխմ'որ իր կինն իմ դպրոցի առաջին ընկերուհիս ներէն մինն էր , զեղանի էր նա , այլ վտիտ տերեւի նման : Ամուսնութենէ տարի մ'ետքը մեռաւ : Պէն իզնէ տաս տարուօք փոքր էր , բայց իր վիշաք զինքը տաս տարուան աւելի մեծ կ'յուցընէր . ինք չըսեր այս բանս , բայց իր աչքն ու դէմքը զայն կ'մատնեն :

Դայեակն որ այն ողբալի առտուն ձեռքս քսակ մը տուեր էր , պառաւ կին մը դարձեր էր : Այն ատեն յիտունս անցած էր , այժմ թերեւս եօթանասուն տարու է : Անցած օր՝ երբ զինքը տեսնելու դայի , չճանաչեց ձայնս և ոչ դէմքս : Արկնեց նա անունս երբ անոր ըսի . — Պօղ , Պօղ , չէր յիշեր նա Պօղ մը , բայց միայն շատ ատեն առաջ զիտէր որ այս անուամբ աղայ մը կար . . . : Նա երկար զրոյցներ պատմեց ինձ հին տան վրայ , և թէ ինչնոր բնիկներ եկեր դայեր են , պատմեց ինձ իմ խաղերս և ըրոր մանկային դործերս . . . :

Իսկ մօրեղբօրս դալով , այս պաղ և լռակայ մարդն՝ որ բլրին վրայ դտնուած տան մէջ իր զիրքերով կ'ապրէր , և որ երբեմն իր նայուածքով զիս կ'զարհուրեցընէր , իմ մեկնելէս ետեւ սաստիկ տկար ընկեր և զրեթէ խելագարեր էր : Իգտպէլ իր անուշտրտով անոր յարեր , զանի կ'առաջնորդէր դուրսը , պարտէզը կ'տանէր և սիրած զիրքերը կ'կարգար : Եւ ըսին ինձ , որ երբեմն Զապէլ իմ դրած զիրքերս առ Նիլի և Պէն անոր կ'կարգար և կ'հարցընէր թէ արդեօք Պօղը կ'յիշէր , որ զինքը գետէն ազատեր էր . բայց ծերունին մինակ զլուխը կ'օրորէր , և կ'մըմռար թէ՛ իր չարի զառամեր և ուժէ ընկեր էր :

Վերջէն զրեցին ինձ որ քեռիս մեռեր է , և հետաւոր վայր մ'ուր իր կինը բնակեր էր , թաղուեր է , և այժմ իր կնկան մօտ կ'ենջէ : Ի-

ղապել առ վշտին հիւանդացիք և ժամանակ մը Ղիլիին հետ անցընելու մեր տունն եկեր է, բայց երբ վերջին անգամ գրեցին ինձ իմաց տունն որ իր հին տունը դարձեր է — իւր Գրէյ թաղուեր էր — ուր միասին ստէպ խաղացիք էինք ամառուան երկար օրերը :

Վերադարձիս ուրախ եղայ այն տեղ գտնելով զանի : Ղիլի և Պէն կ'ընակէին այն քաղաքն ուր իմ երկար ուղեորութենէս ետեւ ելեր էի . բայց ամենէն առաջ դադի Իղապէլը տեսնելու : Թերեւս ստէպ միւսնեւրուն վրայ լուրեր ստացած լինելուս՝ այնչափ շատ չէի շտապեր զանոնք տեսնելու, կամ թերեւս իմ լաւագոյն այցելութիւնս միւսներուն համար կ'սպհէի, կամ թերեւս (և այսպէս կարծեմ) թերեւս Իղապէլն միւսներէն աւելի կ'սիրէի :

Այսպէս դիւղը դադի, և ճամբան կ'մտածէի թէ արդեօք նրչափ փոխուած պիտի գտնեմ զանի : Այժմ տանինն կամ քսան տարեկան պիտի լինէր. և անտարակոյս իր վիշտն փոքր ինչ կերպարանին տրամուշ թեան մուշկմը տուած պիտի լինէր. բայց մտածեցի որ ասոր համար աւելի ևս պիտի սիրէի զանի : Այն ատեն, թերեւս չպիտի ծիծաղէր և սաստեր զիս, այլ աւելի հանդարտ պիտի լինէր, անուշ ժպիտ մը պիտի ցուցնէր, և հանդարտիկ ու զեղանի գէմք մը — ինչպէս որ իր խորհէի : Անշուշտ իր երեսն աւելի վայելչութիւն ու շնորհ առած պիտի լինէր, և կերպարանին վրայ աւելի աղնուութիւն գրոշմուած պիտի լինէր :

Այս մտածելով քիչ մը դողեցայ . վասն զի կարծէի թէ հաղիւ ուրբեմն պիտի մտածէր այն ատեն իմ վրայ . կարելի է իր սիրականներն աւելի կ'տեսնէր, կարելի է որ զիս բնաւ պիտի չսիրէր, սակայն ես քաջ դիտէի որ զինքը պիտի սիրէի :

Շիտակ Ձապէլին տունը դադի. շատ տարի առաջ՝ այն առուակէն ուր ձուկ որսացեր էինք՝ անցայ, և մտածեցի որ այժմ՝ քանի որ նա մեծցեր կ'ընթեան հասակը մտեր էր, վերստին նոյն վայրը չպիտի նստիմ նէրա հետ, և անտարակոյս ջրէն չպիտի հանեմ, ինչպէս որ երբեմն հաներ էի, և ոչ ձեռները պիտի սեղմեմ, և թերեւս չպիտի համբուրեմ, ինչպէս որ կ'համբուրէի երբ իմ մօրս գիրկը կ'նստէր — ո՛հ, ո՛չ — ո՛չ, ո՛չ :

Տեսայ այն տեղն ուր Գրէյը թաղեր էինք, բայց հին քարը կորստուեր էր : Գէթ կ'յուսայի որ Ձապէլ քարը նորէն դնել կ'տար, բայց յոյսս դերեւ ելաւ : Երբ գէպ 'ի տան դուռը դիմեցի դող զղացի, վասն զի կայծակի պէս եկաւ անցաւ մտքէս թէ արդեօք Ձապէլ կարողութիւն

էր . չէի կարող ըսել թէ ինչո՞ւ չկարգուէր , բայց զիտէի որ շատ հոգ
այիտի ընէի եթէ նէրա կարգուին իմանայի :

Բարձրահասակ կին մը դուռը բացաւ . թէ՛ և զիս չճանչեց , բայց ես
շուտ մը գիտեցի որ Տին սպասուհիներէն մին էր : Նստի հարցոյցի թէ
քննութեամբ ի՞նչ էր , որպէս զի Զապէլն յանկարծակի իմանայ զու-
րուստս : Ախրտս փոքր ինչ կ'ողողողար կարծելով թէ ինքն յանկարծ
ներս կ'ընար զալ , կամ թերեւ տեսած լինէր բլրէն վեր ելնելու : Բայց
դարձեալ կանխածելի էր որ զիս ճանչցած լինէր : Նոյն պահուն
քննութեամբ ներս մտաւ . ծանրաբարոյ գէմք մ'ունէր . հարցոյց թէ
բարեօք զինքը տեսնել կ'ուզէի՞ : Ի հարկէ զինքը տեսնել կ'ուզէի . ուս-
տի կըսէին մէկ կողմը նստաւ , աջնան մէջ էինք , և տերեւները կ'իջա-
կէին , և նոյեմբերի հովերը ցրտաշունչ էին :

Ըսէի՞ արդեօք թէ ով եմ , կ'սորհէի , կամ անմիջապէս Զապէլը
հարցընէի : Փորձ փորձեցի հարցընել , բայց ծանր էր ինձ նէրա անու-
նը տալ , տարօրինակ էր այս , բայց այս անունը չէի կարող արտասա-
նել :

«Ո՞վ էք դուք , պարոն» ըսաւ անտեսութեամբ այնպէս ծանր կերպով՝
որ իսկոյն ոտք ելայ , քովը զացի և ձեռքը բռնեցի «դուք կ'ճանչէք
զիս» ըսի «հաւատարի եմ որ Պօղը կ'յիշէք :

Զարմանքէն ոտուրմ մ'ըրաւ , բայց շուտ մ'ինքզինքը դտաւ և նոյն
ժանր կերպարանը յարցոյց : Կարծեցի թէ սխալմունք մը , կամ նախապնդ-
մ'ըրի : Զինքը Տիին անուանեցի և Զապէլը հարցոյցի :

Տնտեսութեան դունատեցաւ , սոսկալի կերպով դունատեցաւ : «Պէ՛լ-
լան (Զապէլ)» ըսաւ նէ :

«Այո , Պէլլան» :

«Պարոն . . . Պէլլան մեռաւ» : Աթուռիս վրայ ընկայ . բան մը
չըսի : Տնտեսութեան — օրհնեալ լինի — կամայոր մը դուրս տահեցաւ
դնայ : Ձեռքս աչացս վրայ էին : Հովը կ'ընչէր ուժովն դուրսը , և
Ժամացոյցը դէպքէ՛ք կ'զարնէր ներսը :

Զէի հեծկտար , չէի արտասուէր , ձայն մը չէի հանէր : Ժամացոյ-
ցը սղալի կ'աճար և հովը կ'հառաչէր . բայց այլ ևս չէի ըսեր ,
պրտիս մէջ փոթորիկ մը կ'մանչէր , որ կարող էր որոտումն իսկ խափա-
նել : Վերջապէս ներքին փոթորիկն երկայն , խորին հառաչով մը պայ-
թեցաւ : «Ո՛հ , Աստուած իմ» ըսի : Թերեւս աղօթք մ'էր այս ձայնս
— անէծք մը չէր . զիտեմ :

Պէլլա , անուշիկ Պէլլան մեռաւ : Այնպէս իմն կ'երեւէր ինձ որ

աշխարհն ի կէսն նէրա հետ մեռաւ , ամէն կայտառ դէմք մթաշաւ , ամէն արեւ մարեցաւ , ամէն ծաղիկ թօշնեցաւ , ամէն յոյս հուաղեցաւ : Գուրսը բայ օգին ելայ և կայ առի այն ծառերուն ներքեւ ուր խեղճ Գրէյլն հետ խաղացեր էինք , բայց Գրէյ չէր իմ հոգս երբ անդ կեցեր էի և չըտաղին հոգի մազերս կ'ծածանէր , և աչքս արտասուօք կ'լեցուէին : Ի՞նչպէս կարելի է որ նէ մեռնի . ընդէր զնայ նէ : Միթէ իւրօք Զապէլ մեռաւ . . . իր դադաղին մէջ . . . թաղուեցաւ : Աւրեմ ընդէր մարդիկ կ'ապրին : Ի՞նչ հարկ կար ապրելու , այժմ որ Պէլլա զնայ :

Ա՛հ , ի՞նչ անդունդ կ'բացուի աշխարհիս մէջ մեր ռիրած անձերու մահուամբ : Այն ատեն բովանդակ աշխարհը չէ այլ ողորմելի կիսապոնդ մ'է որ իր առանցքին վրայ կ'դառնայ , և իր աւերակներու շաւուաչմամբ քեզ թալուկ կ'աղղէ :

Տնտեսուհին փոքր առ փոքր ամէն ինչ սխառմեց ինձ երբոր մտիկ ընելու համար . քիչ մը հանդարտութիւն գտայ : Պէլլա ամսէ 'ի վեր մեռած էր , Լիլի բոլոր ժամանակն անոր հետ անցուցեր էր , նէ մեղմիկ մեռաւ , առանց նեղութեան , առանց երկիւղի — ի՞նչ բանէ կրնան երկնչիլ հրեշտակները : Ստէպ «Պօղ աղլատոհմին» վրայ խօսեր էր , փոքրիկ ծրար մը թողեր էր անոր համար , բայց ծրարն անդ չէր , Լիլին աուեր էր որ սրահէ :

Իր գերեզմանն տունէն քիչ մը հեռու էր — եղբօր մը դերեզմանին մօտ , որ շատ տարի առաջ մեռած էր : Կոյն իրիւն անդ գացի : Բարձր էր հողակոյտը և թարմ : Դալարիներն դեռ բոլորովին չէին ողորմուցայն , և թափուած չոր անբեռներն գերեզմանին ահաբեկեալ և աւերուծ երեղծ մը կ'ընծայէին : Հետեւեալ օրն բոլորն ալ մաքրեցի , երկայն քուփերը կարեցի , և ոտքին կողմն կապոյտ մանիշակի փունջ մը դնելով արտասուօք թըջեցի : Բնակարանն , ծառերը , դաշտերն , արտերն աւհաւոր տեսարան մ'ունէին հովաշունչ նոյեմբեր ամսեան մէջ : Չէի կարող վերստին զանոնք սիրել , իմ սիրածս միայն Պէլլայի գերեզմանին վրայ յարգարած հողաբլուրս էր : Այժմ անդ կ'ընանայ նէ — մեռ հուան քունը

ՊԵԼԼԱՅԻ ԾՐԱՐԸ

Չէի մոռցած Պէլլայի այս ծրարը , և չէի կրնար մոռնալ երբէք : Եւ երբ Լիլին ահայ — այժմ տարիքն առած Լիլին , իր տանը մէջ երջանիկ , և աղջիկ եղած ժամանակուան պէս զուարթերես Լիլին —

ղայն ինձի տուաւ : Պատմեց նաև Պէլլայի հիւանդութիւնը , տառապանքն և թէ ինչ կերպով փոքրիկ ծրարը տուեր էր « Պօղին համար է » ըսելով : Բայց այս չպիտի կրկնեմ , չեմ կարող կրկնել :

Չգիտեմ սրտածաւոր , բայց այս իրաւ է որ անոր անունը ըսելով դող ելայ : Այն մարդիկ որ սեղանի վրայ խօսակցելու ատեն կ'ընչեն մեռեալ բարեկամներ , կ'զարմանամ թէ ինչպէս կ'ընեն այս բանս : Իսկ ես , երբ զերեզմանն իր զոները կ'զոցէ իմ սիրած անձերուս վրայ , որչափ որ ալալի տեսիլներ իմ միտքս կ'աղաչարեն , զարձեալ ընդուն լին կ'մնայ : Ձեմ կարող անոնց անունները յիշել , անախորժ կ'երևի ինձ երբ ուրիշներն յիշեն : Արթնս թէ կիսողին բոժ գտած վէքքեր կ'պատուին , և աշխարհային դաժան դոշտամեքով մեռնողին քունը կը վրդովեն :

Կ'սիրէի Պէլլան , չգիտեմ թէ ինչպէս կ'սիրէի , իբրև սիրահար մը թէ ոչ իբրև կինը սիրող ամուսին մը : Այնքան բարեսիրտ , այնքան զեղանի , այնքան անմեղ էր որ ես միշտ կ'մտածէի որ բոլոր աշխարհ սիրածիս պէս կ'սիրէր զանի : Բան մը միայն կար որ երբեք Պէլլայի չըսէ : Իմ բոլոր ցաւերս կ'պատմէի ներա , կ'պատմէի իմ բոլոր ուրախութիւններս , կ'յայտնէի ներա իմ յոյսերս , իմ փառասիրական երազներս , իմ ձախորդութիւններս , իմ նեղութիւններս և ահա՞ ծովանքներս , բայց երբեք չըսած եմ ներա թէ որչափ զինքը կ'սիրէի :

Չգիտեմ թէ ինչպէս համար այսպէս կ'վարուէի , միայն գիտէի թէ անողուտ էր : Սակայն կ'ընչեմ որ ձմերային օրեր կ'ըսէի ներա , « Պէլլա , ձմեռ է » : Ասում օղոստոսի հոտաւէտ օր մը ներա կ'իսփսայի . « Պէլլա , ամառ է » որպէս թէ մեծ աղջիկ լինէլէն ետե՛ւ ներա ըսէի . « Պէլլա , կ'սիրեմ քեզ » :

Ուղեորութեանս ատեն իրմէ համակ մը միացն ստացեր էի . անուշ զիր մ'էր . կ'յայտնէր ինձ թէ ինչ կ'ընէր , թէ ինչքէ կ'մտածէր իմ վրայ երբ կ'ըջէր անտառներն ուր միասին թափառեր էինք : Լիլի ըսաւ ինձ որ ուրիշ երկու երեք հատ համակներ զբաժ էր ինձ , բայց ինձ չէին հասած բնաւ : Ես ևս զրեւ էի թէ ինչ բանի վրայ կ'կայաւ նար իմ երջանկութիւնս , զրեւ էի թէ ինչպէս նաւուն մէջ անուշ օրիւ որդին հանդիպեր էի , թէ ինչպէս վերջէն զանի դտեր էի , և թէ ինչ երջանիկ ժամանակ անցուցեր էինք ՚ի Տէվոն : Մինչև անդամ այլ լանդակ երազս պատմեր էի , երեակայելով թէ Զապէլ Անկիլա կը գտնուի , և թէ ինչպէս արտմաղին երես զարծուց իղնէ՛ գինքը « Բէլլա » (Բարօլին)» անուանէ լուս :

Նոյնպէս Բարեղբորը տեսածներս զրաժ էի — այնպէս որպէս թէ քրոջ մը կ'ըլէի . նոյնպէս խօսեր էի Հռոմայեցի անուշաղջկան , Լհրի քայլի վրայ , նէրա խարտեշ մաղերուն , կայտառ աչաց , և բարեկենդիանի սիրուն զղեսաներուն վրայ : Եւ տեսնելով որ իր զիրերը ձեռքս չէին հասներ , խնդրեր էի որ իր գրութիւնները շարունակէ կամ փոքրիկ օրագիր մը բռնէ որ 'ի դարձիս ինձի կարգայ : Ամտած էի թէ քանի ախորժեղի սիւտի լինէր իր հօրը տան ծառերուն ներքեւ նստիլ և զոգտրիկ ձայնը լսել իր մտածութեանց ու երկիւղներուն յայտագիրը կարգաւ առնէ : Աւաղ , ինչպէս մեր յոյսերն 'ի դերեւ կ'ենեն :

Այս գրութեան օրագրի նման սկսեր էր , իր հօրն հիւանդութեան ժամանակ : Այս թուղթը Լիլիին տալով ըսեր է . « Եթէ Պօղ ասա լինէր ինչ որ բերնով սիւտի ըսէի ահա զրի առի » :

Օրագրին այսպէս կ'սկսի . « Այժմ հօրս տունը դարձայ . չէի կարող մինակ թողուլ զինքը , վասն զի ըսին ինձ որ հիւանդ էր : Արդարեւ լաւ վիճակի մէջ չգտայ զինքը . շատ ուրախ եղաւ զիս տեսնելով , և այնպէս գորովանօք համբուրեց զիս որ հաւաստի եմ , Պօղ , որ չսիրտի ըսէիր , ինչպէս ըսելու սովոր էիր , որ նա սրտը մարդ մ'է : Երբեմն անոր կ'կարգայի , զրատան ներքին պատահանին մէջ նստած (անշուշտ կ'իշխես) ուր սովոր էինք նստիլ միման իր աչքէն հեռու : Նա չէ կարող հիմակ կարգալ :

Փոքրիկ Գարօլինը տեսնելու համար ունեցածս կ'տայի . բայց զիտե՞ս որ զանի բնաւ չնկարագրեր ես նամակիդ մէջ . չսիրտի ըսես ինձ թէ սե՛ , թէ ոչ գեղձան մաղեր ունի , թէ իր աչքին կապոյցս եւ թէ ոչ իմնիս պէս սե : Բարեսիրտ է , միթէ անհամ խօսքեր չէր ըներ : Կամ գեղութիւն չէր յայտնէր նէ ձեր նաւարկութեան օրերն ովկիանոսի վրայ : Կնչ երջանկութիւն սիրտի համարէի ձեզի հետ լինիլ այն աստղափայլ զիշերներն՝ հեռուն ալեաց վրայ նայելով : Բայց ապա կը մտածեմ որ թերեւ չէիր փափաքեր որ ձեզի հետ դանուէի , թերեւ և ոչ մի անգամ զիս մտքէդ անցուցիր : Այս կարծիքը զիս կ'տրամեցընէ , բայց դարձեալ չսիրամ թէ ինչ պատճառաւ կ'տրամիմ , վասն զի քեզ աւելք սիրած եմ երբ երջանիկ էիր , և ստոյղ եմ որ այն ատեն երջանիկ էիր : Ա՛րեսս թէ նաէն ելնելէն ետեւ երբեք Գարօլինը սիրտի չտեսնես , պէտք չէ որ այդպէս խորհիս , Պօղ , եթէ ըսածիդ պէս նէ գեղանի է և սիրատուն , օրին մէկը քու սիրտդ դէպ 'ի անոր կողմը սիրտի տանի քեզ , և այս մասին զրեթէ ստոյղ եմ :

* * * Հայրս օր ըստ օրէ կ'ակաբանայ և խելքը կ'յնդի , ստակալի

է այս բանս, երբեմն մօրս անուամբ կ'իռչէ զիս, և երբ կ'ըսեմ, Ձանս պէ՛ն եմ, նա կ'սպաստասանէ, Կ'նչ Ձապէ՛լը, և ինձի հետ օտարականի պէս կ'վարձի: Բժիշկը զլուխը կ'թոթուէ երբ հօրս վիճակին վրայ հարց ու փորձ կ'ընեմ: Ո՛հ, Պօղ, եթէ նա մեռնի, ես ի՞նչ պիտի ընեմ: Ես ալ պիտի մեռնիմ — դիտեմ որ պիտի մեռնիմ. ձմ պիտի խնամէ զիս այս տեղ, Լիլի կարողութեմ է, և Պէն տար աշխարհ կը գտնուի, և դու, Պօղ, զոր երկուքէն աւելի կ'սիրեմ, ի՞նչէ շատ հեռու կ'գտնուին: Բայց Աստուած բարի է, և հօրս պիտի խնայէ:

* * * «Այսպէս, վերստին տեսար քու փորձիկ Գարօլինդ, ես արդէն քեզի ըսի որ պիտի տեսնես: Կ'ըսես թէ ինչպէս նրա ահամբանոր հանդիպեցար: Ահ, Պօղ, Պօղ, չարաճճի, թէ և ճշմարտասէր ես, բայց այս մասին տարակոյս ունիմ: Կ'սիրեմ ներս վրայ ըրած նկարագիրդ — սեւ աչեր, խմբներուս պէս է կ'ըսես — «դրեթէ նոյն չափ սիրուն»: Լաւ, Պօղ, այս բանս քեզի պիտի ներեմ, այդ միայն սպիտակ սուտ մ'է: Գիտես թէ իմ աչերէս շատ աւելի սիրուն պիտի լինին իրեն աչերը, թէ ոչ'ի Տէվօն՝ երկու շաբաթ ամբողջ մշակի մը հիւղը չպիտի բնակէիր: Փափաքելի էր ինձ գանի տեսնել, կ'փափաքէր որ քեզի հետ աստ գտնուէր նէ այժմ, վասն զի ամառ է, և ծառերն ու ծաղիկներն այսպէս չքնաղ չէին երեցած երբէք: Բայց ես միայնակ եմ. հայրս շատ հիւանդ է և չէ կարող բնաւ դուրս ելնել: Այժմ տարակոյս ունիմ որ այսուհետեւ կարենայ երբէք դուրս ելնել: Երէկ Լիլին աստ էր, բայց հայրս չճանչեց զանի: Լիլին կարդաց ինձ վերջին գիրդ, խմբին չափ երկայն չէր: Շատ, շատ բարի ես ինձի համար, Պօղ:

* * * «Երկար ատենէ 'ի վեր բան մը չգրեցի. հայրս շատ հիւանդ էր, պառաւ սնտեսուհին ալ հիւանդացաւ, և հայրս միայն զիս կ'ուզէր իր քովը: Ընդ երկար չպիտի ապրի նա: Շատ տխուր, սղորմելի վիճակի մէջ եմ. զիս չպիտի ճանչես երբոր տուն դառնաս, քու «սիւրուն Պէլլադ» ինչպէս սովոր էիր զիս անուանելու, իր բոլոր գեղեցկութիւնը կորուսած պիտի լինի: Բայց թերեւ հոգ չպիտի ընես, վասն զի կ'ըսես թէ շատ աւելի սիրուն էակ մը գտեր ես: Չգիտեմ, Պօղ, թերեւ տրտումու եսասէր լինելուս է — վասն զի վիշտն եսասէր էր — բայց Հռոմայեցի աղջկան համար ունեցած խանդդ չեմ հաւնիր: Չզոյշեցիր, Պօղ, կ'ճանչեմ քու սիրտդ, դիտեմ որ վառվառ և զոյսուն է, և կ'իմիմ ըսելու որ նէ չքնաղ է, և դեղանի աչքեր ունի, վասն զի կ'ըսես ինձ թէ բոլոր Իտալացի օրիորդներն առնուշ աչեր ունին:

Իմբագիր—Տնօրէն Մ. ՄԱՍՈՒՐԵԱՆ